

Յ. ՕՐՐԵԼԻ

ԱՆԻՈՅ ԱԻԵՐԱԿՆԵՐԸ

Պատմութիւն, Այժմեան վիճակ, Պեղումներ

ՅԱԻԵԼՈՒԱՆ

Վրաց Եպիսկոպոսի կաթողիկոսի արձանագրութիւնը և Աբու-Սայիդի հրովարտակը կարեւոր ծանօթութիւններով

Թարգմանեց սուսերէնից և կազմեց

Միաբան Ս. Էջմիածնի

ՅՈՒՍԻԿ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(Արտատպուած Արարատ ամսագրից)

Վ. Ա. ՂԱՐՇԱՊԱՏ

Ելեգորաշարժ Տպարան Մայր Աթոսոյ Ս. Էջմիածնի

1 9 1 1

(47-925)

5 OCT 2011

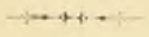
0-84

46

Յ. ՕՐԲԵԼԻ

ԱՆԻՈՅ ԱԻԵՐԱԿՆԵՐԸ

Պատմութիւն, Այժմեան վիճակ, Պեղումներ

Թարգմանեց սուսերէնից

Միսրան Ս. Էջմիածնի

ՅՈՒՍԻԿ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(Արտատպուած Արարատ ամսագրից)

Վ Ա Ղ Ա Ր Շ Ա Պ Ա Տ

Ելեքտրաշարժ տպարան Մայր Աթոսայ Ս. Էջմիածնի

1 9 1 1

04 SEP 2013

И. ОРБЕЛИ

РАЗВАЛИНЫ АНИ

Исторія, Современное состояніе.

Раскопки.

С.-Петербургъ

1911

1408-519

ԱՆԻՈՅ ԱԻԵՐԱԿՆԵՐԸ*

Անին Կովկասում, Կարսի նահանգի Կարս գաւառում մի աւերակ է Արփաչայ գետի աջ ափին, որ հոսում է Արաքս գետը: Արփաչայը հնումն Ախուրեան էր կոչւում: Անին գտնւում է Երևանեան երկաթուղու Անի կայարանից 6—8 վերստ և Ալէքսանդրապօլից 35—40 վերստ հեռաւորութեան վերայ:

Սոյն տեսութեան նպատակն է տալ ընդհանուր գաղափար Անիի արտաքին պատմութեան, այժմեան վիճակի և պեղումների հետեւանքի մասինք:

* Սոյն գրքուկին մենք յաւելացրինք վրաց Եպիփան կաթողիկոսի վրացերէն և Արու-Սայիդի պարսկերէն արձանագրութիւնները, կցելով մի քանի կարեւոր ծանօթութիւններ: Հոյ. Թարգմ.

1.

Անին Հայաստանի մայրաքաղաքն է: Երբեմն ծաղկած քաղաքի անապատ աւերակները սովորաբար այդպէս են յայտնի: Այդ յորջորջումն թէև հանրացած և ամենից ընդունուածն է, սակայն ամենեկին չէ արտայայտում այն աչքի ընկնող գերը, որը մեր քաղաքը խաղացել է Հայաստանի և բոլոր Կովկասի պատմական կեանքում:

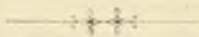
Անին երբէք ամբողջ Հայաստանի մայրաքաղաքը չէ եղել: Բացի դրանից, այնպիսի կենարտներ, որպիսին Անին է, զանազան ժամանակաշրջաններում մի քանի հաս են եղել: Նրանց շարքում Անին ամենանորն է և, իբրև մայրաքաղաք՝ ամենակարճօրեայն: Իւր զոյութեան ամենակարգաւ շրջանում Անին էր ոչ թէ մայրաքաղաք, այլ միայն մեծ վաճառաշահ, արդիւնաբերական և կուլտուրական քաղաք. բնակավայր ոչ թէ թագաւորների, որ բուն Հայաստանում այդ ժամանակ չկային, այլ միայն տեղական կառավարիչների, և այն էլ՝ մեծ մասամբ օտարերկրացի:

Անիի պատմութիւնը ձևականապէս կարելի է երկու շրջան բաժանել—տեղական հայ իշխողների տիրապետութեան շրջան, և օտարերկրեայ իշխողների շրջան: Բայց այդ բաժանումն միայն արտաքին է: Իսկապէս՝ Անին օտարերկրացիների ձեռքն անցնելով՝ իւր ներքին կեանքում քիչ փոխուեց: Պէտք է մի կողմ թողնել հնացած և սխալ

վարկումն թէ Անիի բարգաւաճումն Բագրատունեաց շրջանումն է եղել, թէ քաղաքի յետնագոյն կեանքը եղել է նրա մահացումն: Անիի հայ հարստութեան անկումն ամենևին Անիում առաջ չէ բերել տեղական կուլտուրայի անկում: Այն եղել է փոխանցման, և այն էլ ոչ խիսա փոխանցման, մի վայրկեան, որովհետև Անիի շարունակեող կեանքը եղել է նրա նախանցեալ շրջանի կենսակրթութեան զարգացումն: Չնայելով օտարերկրեայ տիրապետութեան, ամենևին չէ փոխուել քաղաքի տեղական իսկական պատկերը, որը ամբողջութեամբ իւրացրել էր հարեան ժողովուրդների քաղաքակրթող ստեղծագործութեան հարուստ հետեանքները: Անիի բարգաւաճումն այն ժամանակին է վերաբերում, երբ Ռուբենեան հարստութիւնից նոր առաջ եկած հայ թագաւորները նրստում էին հեռաւոր Կիլիկիայում:

Հին Հայաստանի միւս մեծ քաղաքների համեմատութեամբ Անին ունի առանձին արժէք և առանձին նշանակութիւն: Նա լաւ պահպանուած լինելով, լաւ էլ յայտնի է մեզ պատմութեամբ: Ընդրը ուսումնասիրելով Անին, նրա յիշատակաբանները և նրա պատմութիւնը՝ շատ հեշտ է անցնել հին Հայաստանի կեանքին, շատ հեշտ է նրա պատմութիւնը հասկանալ: Էլ չխօսելով բազմաթիւ արձանագրութիւնների մասին, իրական բազմազան գիւտերը, և տնեցիների բնակարանների, տնային սարք ու կարգի հետ ծանօթութիւնը մեծ լոյս են սփռում կեանքի այն կողմի վերայ,

որի մասին տեղական հին պատմիչները խորին լռութիւն են պահում: Հայաստանի կեանքը ընորոշելու համար այսպիսի մեծ նշանակութիւն ունենալով՝ Անին մերձաւոր արեւելքի պատմութեան համար էլ ներկայացնում է մեծ հետաքրքրութիւն, մանաւանդ վճռական փոփոխութիւններով լի ժԱ — ԺԳ դարերի շրջանում: Եւ ի գէպ, այդ կարևոր շրջանը, համեմատելով ուրիշ վայրկեանների հետ՝ Անիում աւելի կատարեալ է հանդիսանում: Անին իւր աւերակներում շատ լաւ է պահպանել միջնադարեան մեծ քաղաքի կերպարանքը. այժմ նա հանդիսանում է Առաջաւոր—Ասիայի քաղաքներից միակը, որ այնպէս վաղ մեռնելով՝ ամենին չէ ազաւաղուել նոր կեանքի պայմանների ազդեցութեան տակ: Վերջապէս Անիի յիշատակարանները բնորոշելով մի կարգ ժամանակաշրջանների հայկական գեղարուեստի զարգացումն՝ պարզ և բարդ գեղարուեստի բոլոր տեսակների պատմութեան համար շատ գնահատելի են. չէին եղել զբանք, ոչ միայն Հայաստանի, այլ և Առաջաւոր—Ասիայի և Բիւզանդիայի գեղարուեստի շատ գծեր գիտութեան համար աննկատելի մտացած կր լինէին:

11.

Յայտնի չէ թէ երբ է հիմնուել Անին: Միայն անկասկած է, որ նրա սկզբնաւորութիւնը խորին հնութեան է վերաբերում: Այս մասին վկայում է ամենից առաջ նրա Անի անունը: Պէտք է մի կողմ թողնել այն բացատրութիւնը, որ Անի կոչումն կապւում է Անահիտ աստուածուհու անունի հետ, որի բազինը գտնուում էր այգտեզ: Անի բառը իւր ձևով վերաբերում է Հայաստանի, Վրաստանի և մերձաւոր երկրների կեանքի շատ աւելի հնագոյն կեանքի դարաշրջանին: Հնդ-կրօպական ծագումից չէ այն և պէտք է մեկնել որ և է մի ժողովրդի անուան հետ կապելով:

Այն ժամանակի միակ իրական վկան է մի քաւական ընդարձակ գերեզմանոց, որ իւր մէջ բովանդակում է քաղաքի հնագոյն բնակիչների խանձուած, կամ փշրտուած ու կտրտուած ոսկրների: Քաղաքը այդ ժամանակ ի հարկէ, կարող էր մի ասան լինել: Այդ գերեզմանոցը քաղաքից մի վերստ հեռու՝ թուրք Անի գիւղի կալերումն է գտնուում: Այգտեզ գնուած առարկաները պատկանում են Կովկասի նախապատմական հնութիւնների արպին, հնութիւնների, որոնց կարելի է համարել Քրիստոսից առաջ՝ Ը—է դարերի գործ: Այդ ժամանակը Անիի կեանքի մասին մեզ յայտնի հնագոյն թուականն է: Այդ շրջանից ուրիշ յիշատակարաններ առ այժմ չեն գտնուել ոչ

Անիում, ոչ նրա մերձակայ շրջակայքում:

Անիի կեանքի մեղ յայտնի հետեւեայ վայր-
կեանն է Ե. դարը Քրիստոսի ծննդից յետոյ, երբ
Անին պատմութեան մէջ յիշատակուում է մի քանի
անգամ որպէս ամրոց: Նա այդ ժամանակ գանուում
էր հայ Կամսարական հզօր իշխանների աիրա-
պետութեան մէջ, Կամսարականների, որոնք ա-
մուր նստել էին այդ տեղերում, և զիջան Անին,
բայց ոչ զէնքի զօրութեան:

Կամսարականները շատ յաջող աեղ էին բնա-
րել ամրոց շինելու: Եռանկիւնի բարձրութիւնը,
որի վերայ շինուած է Անին, պաշտպանուած է
Ախուրեան գետի և Անի գետակի անդնդախոր
անմատչելի ձորերով. երրորդ կողմից մի բաւա-
կան նեղ ասարածութիւն է, և հեշտ էր նրան լաւ
ամրացնել: Կամսարականները թողել են մեզ
ամրոցի մի հաստատուն պարիսպ, որը ի յայտ է
եկել պեղումներով. պարիսպը շարուած է կոշտ,
վայրի ահագին սալաքարերով, որոնք իրար միա-
ցած են երկաթեայ կապերով (скова): Այդ միև-
նոյն ժամանակ Անին, գտնուելով առևտրական
կարևոր ճանապահներից մէկի վերայ, սաղմա-
կան մի գերազանց վայր էր հանդիսանում: Կամ-
սարականների օրով Անին միայն բերդ էր. յայտ-
նի էլ չէ, թէ եղել է այն, նոյն իսկ կարճ ժա-
մանակով, Կամսարական զօրաւոր ցեղի մի քա-
նի անգամների բնակավայր (ըեզիդենցիա):

Անին այն ժամանակ քաղաքի նշանակութիւն
ստացաւ, երբ անցաւ եկրւոր (հաւանօրէն՝ Լա-

զերի երկրից*), բայց շինարարական ձիրքով առատորէն օժտուած, Բագրատունիների ձեռքը: Ջարմանալի է, որ այս բազմանդամ, եռանդոտ, անձանձրոյթ, ընդարձակ ցեղի անդամները, ամենուրեք, ուր և երևում էին, կարողանում էին բաժան բաժան եղած ահդական ոյժերը միացնել և ստեղծում էին մեծ կամ վոքքը ամբողջութիւն: Շիրակի հայ թագաւորութիւնը, որը որպէս թագաւորութիւն, երևան է գալիս Թ. դարում, ամբողջովին Բագրատունիների ջանքի պատուին է. որոնք է, որ գէնքի ուժով և է, որ գնմամբ այստեղ մեծացրին իրանց տիրապետութիւնը: Քնուած գաւառների շարքում կամսարականներից նրանց անցաւ այն վայրն էլ, ուր գտնուում էր Անին:

Սկզբում Հայոց Բագրատունեան թագաւորութիւնը մէկն էր հաւասարազօր իշխանութիւններից՝ որոնցից մի քանիսը նրանց հետ մաքառելու բաւական ոյժ ունէին: Այդ իշխանութիւններից մի քանիսին թէև վիճակուեց մինչև անգամ Շիրակի թագաւորութիւնից էլ երկար գոյութիւն ունենալ, բայց միայն Շիրակին յաջողուեց իւր շուրջը խմբել մնացած բոլոր իշխանութիւնները.

*) Հայ պատմութեան սուեալները Բագրատունիների ծագումն հրէական են համարում և նրանց զաւթը Հայաստան՝ շատ հին. նրանք հայ Պարթև և Արշակունի թագաւորների թագազիր տապետի տիտղոսն էին կրում, և այս տիտղոսով նրանք երևան են գալիս հայ պատմութեան մէջ. Ք. ճ. աւելի քան մի դար առաջ: Հայ թարգ.

միայն Շիրակի մայրաքաղաքին յաջողուեց հաստատանի մեծ մասի զագափարական կենտրոնը դառնալ:

Անին միանգամից չղառձաւ. Բագրատունիների բնակավայր. Բազարանից (որի գոյութիւնը Անիի պէս վերաբերում է խորին հետաքննութեան), ուր առաջին անգամ հաստատուել էին, փոխադրուեցին Բագրատունիները Երազգաւոր կամ Շիրակաւան, այժմ Շորագեալ գիւղ: Բայց ոչ Բազարանը և ոչ Շիրակաւանը իրանց նշանակութեամբ չէին կարող հաւասարուել Անիին, որը նրանց ծաղկման ժամանակ միայն բերդ էր, — ամուր կռուան և վասահէլի ապաստանարան վասնդի գէպրում:

Առաջին Բաղրատունին, որ Շիրակի թագաւոր հրատարակուեց՝ էր իշխանաց իշխան Աշոտը, որ հայ զօրքերի հրամանատարն էր: Այս եղաւ 887 թուին: Տեղական բոլոր իշխաններից նրան «հայոց թագաւոր» յատկացրած տիտղոսը ձանաչուեց բիւզանդական կայսրից էլ, իսկ խալիֆը իւր փոխանորդի ձեռքով ուղարկեց արքայական թագ: Կարիք չկայ կանգ առնել նրա կառավարութեան, և նոյնպէս նրա որդու ու յաջորդի (891 թուին) Սմբատ աշխարհակալի թագաւորութեան վերայ, որի օրով երկիրը սկզբում կարծես հանգիստ և բարօրութիւն գտաւ: Յետոյ, երբ Շիրակի զահը հակումն ցոյց տուեց գէպի Բիւզանդիա, այս բանը մուսուլման էմիրների հետ բարգուժիւններ առաջ բերեց և Սմբատի կորս-

սեան ատիթ դարձաւ. մի քանի պատերազմներէ
րից յետոյ, որ մղեց փոփոխական բաղդով՝ 914
թուին նա գերի ընկաւ Դուլինի էմիրի ձեռքը
և փայտի վերայ խաչուեց:

Սմբատի եղբոր որդի Աշոտը, որ իրան թագաւոր
հրատարակեց շահանշահ*, այսինքն թագաւորն
երի թագաւոր, ախողոսով, 921 թուին արտաքսուեց
Բիւզանդիայի հովանաւորած օրինական
ժառանգ Աշոտ Գ. Երկաթից, որ իւրացրեց
իւր նախորդի շահանշահ տիտղոսը: Սասանեան
թագաւորներէից ընդօրինակած այս տիտղոսը
այլ ժամանակից սկսած պահպանեցին հայ
Բաղրատունի թագաւորները:

930 թուին Աշոտ Երկաթին փոխանակեց
Աբասը, որի թագաւորութիւնը նշանաւոր դարձաւ
ոչ միայն հիւսիսային «սարմատացի» հրոսակներին
դիմադրելով, այլ և շինարարական իտաղագ
բարդաւաճմամբ և ուսումնական աստուածաբանների
ու պամաբան դիւանականների զբաղմունքների
դարգազմամբ: Աբասի օրով երկու վայրեր
հռչակ ստացան—Կարսը (ուր նստած էր

* Կարծում ենք, որ Բաղրատունիների աշխարհակալ
և շահանշահ տիտղոսները պէտք չէ բարձր իսկական
մաքով հասկանալ, այլ տեղական: Այդ ժամանակ
Հայաստանում մանր իշխանութիւններից մի քանիսը
թագաւոր էին կոչուում: Բաղրատունիները, իրրեզրանցից
աւելի հզօրը, շահանշահ-թագաւորների թագաւոր-
էին անուանուում:

Արասը) և Անին, որոնք նրա մահից յետոյ առանձին թագաւորութիւններ դարձան:

Աշոտ Դ-ը 954 թուին Անիի թագաւոր դառնալով՝ անդամալոյճներին ու ազգատներին սիրովելու, հիւանդանոցներ, օտարներին ապաստանելու տներ շինելու համար «Ողորմած» կոչուեց: Արա վարչութեան ժամանակ Անին աւաջին անգամ քաղաքի արտաքին տեսք ստացաւ: 964 թուին կառուցուեց քաղաքային պարսպի դիժը բազմաթիւ աշտարակներով: Աշոտի ժամանակին է վերաբերում մի քանի աչքի ընկնող շինութիւնների կառուցումն: Աշոտ Դ-ի օրով հայ հետեակաղորքը մտաւ բիւզանդական Յովհաննէս Չմշկիկ կայսրի զօրքերի կազմի մէջ, երբ վերջինս պատերազմում էր Բուլղարների և Ռուսաց Սվեատոսլաւ իշխանի դէմ:

Իւր հօրը 977 թուին յաջորդող Ամրատ Բ-ի կառավարութիւնը Անիում աւելի նշանաւոր հետքեր թողեց: Նա շինեց քաղաքային պարիսպները, որ աւելի ընդարձակ օղակով են շրջապատում Անին քան Աշոտի պարիսպները: Այդ ակներե ցոյց է տալիս քաղաքի արագ և անշեղ աճելութիւնը: Կարսը զբաւելու անյաջող փորձն և վրաց Բագրատ թագաւորի ու Տայոց կիրապաղաա Դաւթի հետ Աբխազների թագաւորի դէմ պատերազմներին մասնակցութիւնը ազդեցութիւն չունեցան Անիի արտաքին բարօրութեան համար: Սրմբատի յանկարծական մահը (990 թ.), որ համարւում է երկնային պատիժ նրա ծանր շարագոր-

ծութիւնների, մայրաքաղաքի դռները բաց արեց Սմբատի եղբայր Գագիկի ստաջ, որը մինչև այգ՝ իրաւունք չունէր Անի մանելու:

Գագիկ Ա.-ի ժամանակ (990—1022 թ.) Անիի թագաւորութիւնը հասաւ ամենածաղկեալ գրութեան: Իւր ուժին վստահ Գագիկը, որին պատմիչները նկարագրում են որպէս կարող, քաջ, պատերազմասէր և յաջողակ ոք, թոյլ տուեց իրան արհամարհել մինչև անգամ Բիւզանդիայի հօր կայսր Վասիլ Բ.-ի բարեացակամութիւնը: Գագիկը կայսրին ընդատաջ չգնաց, երբ նա ճանապարհորդում էր արևելքում, երբ արևելեան միւս տիրոջները աճապարում էին նրան երկրպագելու և պատիւ էին համարում ընդունել նրա շնորհած պալատական տիպոսները:

Գագիկը իրան շահանշահ էր համարում, և զիւնէր՝ որ ինքն է հայ երկրի համախմբողն ու միացնողը. նրա համար տարր էր իւր ժամանակով կատարուած Տաշիրքի ընդարձակ նահանգի և Կարթալինիայի մի մասի Անիի թագաւորութեան հետ միացման մեծ նշանակութիւնը. նա իրան համարում էր հայերի և վրացիների թագաւոր այնքան՝ որքան վրացական երկրներ էին մտնում նրա պետութեան սահմանի մէջ:

Վասիլին սղջունելու դուրս չգալով՝ Գագիկը մի և նոյն ժամանակ արաղօրէն և վճռաբար սանձահարեց իւր եղբորորդի Աբուսահլի բանսարկութիւնները նրա տիրապետութեան մեծ մասը գրաւելով. նա արաղութեամբ և նոյնպիսի մի-

ջոցներով հնազանդեցրեց իւր միւս եղբօր-Գուր-գէնի-որդի Դաւթին, որը պատրաստում էր իրան անկախ հրատարակել:

Չնայելով այն բոլոր պատերազմներին, և թերևս հենց այդ պատերազմների զօրութեամբ, Գազիկը զգալի կերպով թեթևացրեց իւր հպատակների դրութիւնը մի շարք հարկեր և տուրքեր անպահանջ թողնելով:

Գազիկի թագաւորութեան ժամանակ առաջ եկան մի կարգ գիտնականներ, որոնց մէջ էր հայ նշանաւոր պատմաբաններից մէկը-Սաեփան Տարօնացին: Գազիկի շինարարութեան ամենալայն յիշատակարանն է Անիի բոլորակ եկեղեցին (1001 թ.). Գազիկի կին Կատրամիդէն աւարտեց Անիի կաթողիկէն, որը սկսել էր գեռ Սմբատ Բ.-ը:

Գազիկը միակ հայ թագաւորն է, (եթէ չհամարենք և Կիլիկիայի թագաւորները), որից մեզ հասել է քանդակուած պատկերով արձան, որը գտնուեց բոլորակ տաճարի պեղումների մէջ:

Գազիկ Ա.-ի օրով որքան Անիի թագաւորութիւնը բարձրացաւ ու զօրացաւ, այնքան էլ նրա որդի ու յաջորդ պատկասամիտ Յովհաննէս Սմբատի օրով նուաստացաւ ու թուլացաւ: Յովհաննէս Սմբատի վարչութեան հենց սկզբնաւորութիւնը նշանաւոր եղաւ ներքին պատերազմով իւր Աշոտ եղբօր հետ, որ դադարեց միայն վրաց Գէորգ Ա. թագաւորի օգնութեամբ: Շուտով նոյն ինքն Գէորգը զրպարտիչների ազդեցութեամբ յանկարծակիի բերեց Սմբատին, զրա-

ւեց նրա երեք բերդերը: Իսկ Աշոտը, որ այդ ժամանակ էլ իւր արապետութեան մէջ շրջապատուած էր հզօր թշնամիներով, սպաւինեց միայն բիւզանդական զօրքերին և այդպէս կարողացաւ պահպանել իւր փոքրիկ ժառանգութիւնը:

Անիի շփոթ վիճակի միասին բաւական վկայում է Պետրոս պատրիարք — կաթողիկոսի պատմութիւնը, որը Սմբատի հետ տարածայնութեան պատճառով թողեց իւր աթոռը և փախաւ Անիից, բայց կալանաւորուեց և թագաւորի հրամանով բանտարկուեց:

1042 թուին համարեա միաժամանակ վախճանուեցին Սմբատ ու Աշոտ երկու եղբայները: Պատմիչների ասելով անզաւակ Յովհաննէս Սմբատը, որ վայելում էր Բիւզանդիայի շնորհները, իւր թագաւորութիւնը կտակեց Բիւզանդիային: Այդ ժամանակին թէ Կ. Պօլսում և թէ Հայաստանի ներսում կազմուած էր բիւզանդասէր մի հզօր կուսակցութիւն, որը բաւական ոյժ ունէր Անին զբաւելու համար վճռական քայլ անելու: Յամենայն դէպս. նա աւելի ուժեղ էր երեսում միւս կուսակցութիւններից, որոնց մէկը հայրենի հարստութիւնը (դինաստիա) պաշտպանելու կողմն էր, իսկ միւսը՝ քաղաքը Վրաստանի թագաւորին յանձնելու: Հենց այդ թուականին բիւզանդական մի հզօր բանակ երեւեց Բագրատունիների մայրաքաղաքի պարիսպների ասկ. Անիի աջ կողմի ձորի (Ծաղկաձոր) մօտ տեղի ունեցած ճակատամարտում յոյները յաղթուեցին

շնորհիւ ձերունի զօրավար իշխան Վահրամ Պահ-
լաւունու և նրա կուսակցութեան, որը կարողա-
ցել էր իւր ժամանակին սերտ համախմբուել: Այդ
կուսակցութեանն էր պարտական ընդունակ, բայց
չափազանց երիտասարդ Գազիկը, Աշոտի սրզին,
որ Անիի կաթողիկէի հրապարակում թագաւոր
հրատարակուեց և այգտեց էլ օծուեց: Բայց մին-
չև այդ ժամանակ Անիի Միջնարեւրդը գրաւուած
էր Բիւզանդական կուսակցութիւնից, որի գլուխ
կանգնած էր իշխան Վեսա-Սարգիսը: Գազիկը
նրան աշնտեղից դուրս հրապուրեց և կալանա-
ւորեց, բայց ոչ ընգերկար. շուտով նա ինքն
ընկաւ որոգայթի մէջ: Հաւատալով բիւզանդա-
ցիների երգմնական խոստմանը, Գազիկ Բ.-ը ու-
ղիորուեց Կ. Պօլիս, բայց այնտեղ բռնի հարկա-
ւորուեց հրաժարուել Անիի թագաւորութիւնից,
մի աննշան փոխարինութիւն ստանալով: Յետոյ
1079 թուին սպանուեց նա յոյներից:

1044 թուին յոյն զօրքերը պատերազմով
առան Անին, որ ընդ միշտ զապարեց հայ թա-
գաւորութեան մայրաքաղաք լինելուց: Անին գար-
ձաւ բիւզանդական փոխարքաների ընակավայր
(սեզիդեհցիա): Հարկ չկայ թուել բոլոր փոխար-
քաներին, որոնք կատեպան էին կոչուած:

1053 թուին կատեպան գանում ենք Ահա-
րոնին, որ առաջ Վասպուրականի կառավարիչն
էր: Ահարոնի անունը կապուած է Անիի ջրմուղի
նորոգութեան և բարեփման հետ: Այդ ջրմուղը
12 վերստ է ձգուում:

Պէտք է տեսլ, որ բիւզանդական կառավարիչները մեծ ջանք էին գործ դնում, որ Անիին պահպանեն իւր նախկին ծաղկեալ գրութեան մէջ, հովանաւորելով վաճառականական յարաբերութիւնը և թեթեացնելով մի քանի հարկերն ու տուրքերը: Երանք առանց ուշադրութեան չթողին Անիի արտաքին տեսքը: 1059 թուին շինարարական աշխատանքներ կատարուեցին միջնաբերդում: Դատելով յունական այն հոյակապ յիշատակարանի արձանագրութիւնից, որը քանդակուած է այդ սալիթով, աշխատանքները բաւական նշանուար են եղել: Քաղաքը ամրացնելու համար միջոցներ են ձեռք առնուել: Պատնէշներ են դրուած և շատ տեղերում Սմբատի պարսպի երեսը փոփոխուած է: Այդ բանով կարելի է բացատրել արեւմտեան սնկիւնի աշտարակի վերայի յունական խաչի գոյութիւնը:

Այդ իսկ ժամանակ յայները Անիումն էլ բիւզանդիայումն էլ ըոյսը ժամանակ զոյշ էին մնում, երեի ամեն վարկեան Անիում խոսովութիւն սպասելով: Յունական համեմատաբար սակաւթիւ բերդապահ զօրքը չէր կորոզանում քաղաքը հնազանդութեան մէջ պահել: Սակայն բիւզանդացիք չէին վախենում Անիում օտարազգի փոխարքայ նշանակելուց: Կառնպան մազիսարես Ահարանը ըոյգար էր: վերջին երկու հաւատակարգները — Բաղարատ Վիսիացին և Գրիգորը, որ բիւզանդական քաղաքական յայտնի գործիչ էր և մեծ դեր էր խաղացել Կոստենտան

15-8041

յեղափոխութեան ժամանակ, իսկապէս վրացիացած քաղկեդոնական հայ էր:

Յոյներին վիճակուած էր շուտով ընդ միշտ կորցնել Անին: 1065 թուին Սելջուկեան Ալփ-Արսլանը մտաւ այստեղ իւր յաղթական արշաւանքի ժամանակ, որպէս շարունակող իւր հօր եղբայր Տօղրուլի նուաճողական գործունէութեան: Մի քանի օր Անին յամառութեամբ դիմադրում էր Ախուրեան գետի և ամուր պարիսպների շնորհիւ: Միայն մի կողմն էր մի քիչ թոյլ, բայց այդ էլ չէր ընկճուած թշնամու յարձակման առաջ, ոգի իբռին դիմադրութեան շնորհիւ: Ալփ-Արսլանը կարծես թէ յուսանասուեց քաղաքը առնելուց և պատրաստուեց հեռանալ, երբ Բագարատի և Գրիգորի դատապարտելի շափազանց զգուշաւորութիւնը ամեն բան կորստի մասնեց: Հոգալով իրանց փրկութեան և միջնաբերդը պահպանելու մասին երկու կտուրվարիչները ամրացան միջնաբերդում կարելով յարաբերութիւնը քաղաքի հետ: Այս բանը սարսափեցրեց բնակիչներին: Ալփ-Արսլանը օգտուեց շփոթութիւնից և Աստուածամօր տօնին խուժելով Անիի մէջ, սարսափելի աւերածութեան և աւարառութեան մասնեց: Ի միջի այլոց ջարդ ու փշուր եղաւ շքեղ Չահը, որ կաթուղիկէի գարպն էր և գնել էր Սմբատը առասպելական գնով: Կաթուղիկէի դմբէթից դուրս կորդուեց և տարուեց Նախիջևան արծաթեայ մտրգաչա ի խաչը: Չեմ կրկնի պատմիչների նկարագրութիւնը Ալփ-Արսլանի արիւնհանգութեան

մասին, որը որպէս թէ լողացաւ, յատկապէս այդ նպատակով խողխողուած, հազար մարզկանց արիւնի մէջ:

1072 թուին Գուինի էմիր Աբու-լ-Սուարը դնեց Անին Ալի-Արսլանից: Այդ ժամանակից արդէն սկսում է մեր քաղաքի համար նոր դարաշրջան: Մինչև անգամ հին պատմիչները այդ ժամանակամիջոցը համարում են Անիի վերածնութեան սկիզբը: Յիրաւի Շէդդադեանների հարստութիւնը, որին պատկանում էր Աբու-լ-Սուարը շատ մեծ դեր է խաղացել Անիի պատմութեան մէջ, և Անին սկսած այդ ժամանակից քաղաքի նշանակութիւն սասցաւ և որպէս քաղաք անկախ միութիւն էր կազմում. Ծագմամբ քուրդ Շէդդադեանների հարստութիւնը կանանց կողմից ազդակից էր Բագրատունիներին, որով անեցիների աչքում նրա կառավարութիւնը պէտք է երեւէր որպէս Բագրատունեաց թագաւորութեան վերածնունդ: Շէդդադեանները և ամենից առաջ Մանուչէն՝ Աբու-լ-Սուարի որդին, անուանապէս էր միայն պարսկական իշխանութեան ներկայացուցիչ, նրանք իսկապէս իրանց հպատակ չէին ճանաչում: և իրանց պահում էին Անիում որպէս անկախ թագաւորներ: Շէդդադեանների օրով Անիի բարգաւաճելը անկասկած կապ ունէր Առաջաւոր-Արեւելքի մուսուլմանական երկրների քաղաքային կեանքի դարգացման հետ: Այժմ առանձին թափով պէտք է երեւէր, առաջուց էլ նկատուած, Անիի բնակչութեան բազմացեղութիւնը,

որը շատ նպասակ է ժՆ—ժՊ գարերի զեղա-
բուեցեացիան յիշատակարանների առաջ գալուստ
Այլ յիշատակարանները կրում են իրանական—
մուսուլմանական զեղարուեստի զօրեղ ազդեցու-
թեան յայանի երեսփոխերը: Բոլոր այս բազմա-
ցեղ բնակչութիւնը ապրում էր մի բնոճանուր
կեանքով: Անիի մրցկիթի երեք լեզուեան ար-
ձանագրութիւնը հանդիսանում է իրական սպա-
ցոյցը այս խաղաղ կենակցութեան: Հարկ չկայ
Անիի կեանքի այս շրջանի սրտը վարկեանները
մանրամասնաբար յիշատակել: Որքան էլ այս
սարօրինակ թուրի, յասկապէս քաղաքակրթա-
կան ամենամեծ ստեղծագործութեան հենց այս
ժամանակին՝ Անին շատ անկայուն կեանք էր
վարում

Չնայելով բնակիչների և Շէզզազեանների
միջև եղած ներքին կապին, նրանք միշտ էլ չկա-
րողացան իրանց ձեռքում պահել քաղաքը: Ար-
տաքին վասնդի գիտակցութիւնը բուսական զօ-
րեղ էր: Թէ Շէզզազեանները հոգար էին անում
Անին իրանց ձեռքում պահելու՝ երեսում է և այն
իրական վերանորոգութիւններով, սրտնց ենթարկ-
ուեցին այդ քաղաքի պարխապները: Մանուշէի
կատարած շինութիւնները ամբոյցներում հաս-
տատուում են ոչ միայն այդ լրացուցիչ պարխապ-
ների յատկութեամբ և շարուեկու ձեռով, այլ և հաս-
մասպատասխան արձանագրութիւններով: Անիչև
սնդամ այս զօրաւոր պարխապների մէջ Շէզզա-
զեանները չէին կարողանում իրանց բոլորովին

անվտանգ գգալ: Չօգնեցին Մանուչէի պետական իմաստուն միջոցներն էլ, որը աշխատում էր Ալփ-Արսլանի կոտորածի երեսից փախած բնակիչներին վերադարձնելու: Այս ժամանակ ուժեղացած Վրաստանը յայանեց իւր իրաւունքները և 1123 թուին բնակիչներին նշանաւոր մասի առ քրիստոնէայ հարեանները տրամադրութեան շնորհիւ վրաց թագաւոր Դաւիթ Շինարարը կալանաւորեց Մանուչէի որդի Աբու-լ-Սոււարին, Անին ազաւանց մուսուլմանների տիրապետութիւնից և իւր սր-դուն այնտեղ իբրև կոտավարիչ թողեց: Անեցի-ները մեծ ուրախութեամբ ընդունեցին վրացի-ներին և շատ օգնեցին նրանց՝ քաղաքը նուաճելիս: Նրանք շատ գրգռուած էին Աբու-լ-Սոււարի դէմ, որը չէր գնահատում իւր քաղաքը և, մինչև անպամ, մտադրուել էր վաճառել Կարս քաղաքի էմիրին 60,000 դինանարի: Սակայն շատ շուտով, արդէն 1126 թուին, երբ Դմիտրը յաջորդեց Դաւիթին, Աբու-լ-Սոււարի եղբայր Փաղլունը պաշարեց Անին գօրեղ բանակով: Նա չկարողացաւ քաղաքը կոտուով առնել*, բայց երբ հանդիսաւոր կերպով խոտացաւ՝ թէ կր պահպանի Անին և իւր հօր շաւղին կը հետևի՝ Անին անձնատուր եղաւ նրան: Փաղլունը շուտով փորձեց խախտել իւր խոստումը, բայց չկարողացաւ:

* Քաղաքը յուսակտուր պաշտպանելու գործում մասնակցում էին կանայք էլ հերոսաբար փառարանուած Այծհիմիկ աղջկայ առաջնորդութեամբ:

ժԲ. դարի ընթացքում Անին մի քանի անգամ մուսուլման տիրողներից անցաւ վրացիների ձեռքը. բայց և այն ժամանակ, երբ Անին մուսուլմանների ձեռքին էր դառնում՝ կառավարիչները փոխելու դէպք լինում էր: 1155 թուին Անին ապստամբուեց Շէրգաղի դէմ և անձնատուր եղաւ նրա եղբայր Փաղլունին:

1161 թուին հայոց նասիր-աղ-ղին Սուլման Բ. շահը մեծ զօրքով պաշարեց Անին. ազատելու համար եկաւ վրաց Գէորգ Գ. թագաւորը և սակաւաթիւ զօրքով յաղթեց շահարմէնին: Գէորգը կացաւ Անիում մի քանի օր, և այնտեղ բերդապահ զօրք թողեց էմիրի իշխանութեան տակ:

1163 թուին Անին 30-օրեայ պաշարման ենթարկուեց Սելջուկիների սուլթան Արսլան-շահի և Իլդիզիդ Աթաբէկի զօրքերից: Նրանք կարողացան յաղթել Գէորգին. թէև Անին չառնուեց, բայց այնու ամենայնիւ անցաւ Արսլան շահի իշխանութեան:

1174 թուին Անին նորից վրացիների ձեռքին էր, որոնց իշխանութիւնը բաւական ամուր կերպով հաստատուեց այնտեղ: Նոյն Գէորգ Գ.-ի օրով քաղաքապահների գլխաւոր Շանշէ Դաղիանը փորձ արեց ապստամբելու, բայց այդ փորձը շուտով էլ ճնշուեց թագաւորի կողմից կառավարիչ կարգուած Իվանէ Օրբէլեանի և իշխան Սարգիս Երկայնաբազուկի ձեռքով: Գէորգ թագաւորի յաջորդ թամարա թագուհու օրով Անիի կառավա-

րիչ զարձան Սարգսի որդի Իվանէ և Զաքարէ
Եղբայրներր, որոնք վրաց թագաւորութեան մէջ
բարձր պաշտօններ ունէին:

Նրկայնարագուկ Եղբայրներր պատկանում էին
հայոց, նոր առաջ եկած, իշխանական ցեղի և
հաւանօրէն քուրդ ծագումից էին: Նրկայնաբա-
գուկ Եղբայրների գինուորական յաջողութիւննե-
րը բաւական նպաստեցին իրանց զիրքը Անիում
ամրացնելու: Արղաբիլի սուլթանի հետ պատա-
հած գէպքը շատ բնորոշ է: 1209 թուին Արղա-
բիլի սուլթանը, օգտուելով Նրկայնարագուկների
բացակայութիւնից, եկաւ Անիի վերայ և Զատիկի
օրը, երբ բաց էին քաղաքի դռները, ներս խու-
ժեց ու սարսափելի աւերածութեան ենթարկեց:
Զագատուեցին այն բնակիչներն էլ, որոնք այ-
րերումն էին թաք կացել: Միմիայն եկեղեցիներ-
բում որպէս թէ սպանուել էին 12,000 մարդ:
Իմանալով այս՝ Նրկայնարագուկները շուտով զօրք
գումարեցին, յոյսը գրած թագուհու օգնութեան
վերայ՝ աւարի ստան Արղաբիլը, 12,000 մարդ
կոտորեցին այնտեղ և գերելով սուլթանին ու նրա
բնասանիքը մեծ սուարով վերագարձան Անի:

Բայց բացի այս արտաքին հանգամանքներից՝
կային ներքին պատճառներ էլ, որոնց համար Նր-
կայնարագուկ իշխաններն ու նրանց յաջողները
Անիում ստացան անկախ վարիչների և համարեա
թագաւորների ոյժ ու նշանակութիւն: Անիում
հայ թագաւորական հարստութեան և նրա սգ-
ղակից Լօռիի թագաւորների անկումից յետոյ ա-

առջ եկան առանձին նոր տոհմեր և մանր իշխանութիւններ, ինչպէս օրինակ Պաշէնը ու նոյն իսկ վերածնուած Լօսին: Այս նոր տոհմերի մէջ աւելի գօրուարը Երկայնաբազուկներն էին, որ ի դէպ՝ խնամէացել էին Պաշէնի տան հետ: Երկայնաբազուկների առաջին քայլն եղաւ զբաւել Լօսին, որի վերայ նրանք կարող էին իրաւունք յայտանել և այն պատճառով, որ առաջ ծառայել էին Լօսիի թագաւորներին: Երկայնաբազուկների Լօսիի վերաբերութեամբ իրաւունքը վրաց թամարա թագուհին էլ ճանաչեց: Երկայնաբազուկների ազդեցութիւնը վաղուց արդէն հաստատուած էր այս կողմերում: Թագուհու վաւերացումն առաւել ևս կարեւոր փաստ դարձաւ Երկայնաբազուկների բազմի համար ապագայում: Այսպէս հայ նահանգները ոչ միայն լիակատար հանգիստ գտան Նիւսիսային, այն ժամանակ, չգօր հարեւանուհու կողմից, այլև զանուեցին նրա անմիջական հովանաւորութեան տակ: Ինչպէս էլ լինէր վրաց արքունիքում Երկայնաբազուկների դրութիւնը, հայերը, որ ապրում էին նրանց երկրների մէջ, որ բուն Հայաստանի մասերն էին կազմում, զգում էին իրանց լիակատար աէրեր. ազատութեան այս զգացումը աւելի զարգացած էր Անիում: Եթէ հայ և վրացի պատմիչները չլինէին, չէինք էլ կարող մտածել՝ թէ Անին որ և է կախումն է ունեցել վրացիներից: Յիրաւի, տեղում—Անիում—ոչ արձանագրութիւնների և ոչ էլ յիշատակարանների մէջ բոլորովին չի երեւում

Վրաստանի քաղաքական տիրապետութիւն. գո-
նէ մինչև այսօր երևան չեն եկել այդ բանը հաս-
տատող նշաններ^{*}. շատ հաւանական է որ այս
տիրապետութիւնը միայն հովանաւորութեան
յատկութիւն էր կրում:

Ընդհանրապէս քաղաքական անկախութիւնը
կորցրած շրջանումն էլ-ժԱ. դարի կէսից մինչև
ժԳ. դարը Անին շարունակում է ծաղկել որպէս
հայ քաղաք: Երբեմն նոյն իսկ կախումն, որը եր-
բէք Անին հոգևոր և տնտեսական ստրկական
վիճակի մէջ չէ եղել դրած, անուանականից
դարձել է վերացական: Այս ստաւել պատահում
էր, երբ այս կամ այն քաղաքկան նկատումով
յապթոսները հարկաւոր էին գտնում քաղաքի
կառավարութիւնը յանձնել իշխանական տոհմե-
րին: Անիի օտարերկրեայ և օտարազգի վարիչ-
ները, երբ միանգամ հաստատում էին Անիում,
ընդհանրապէս աշխատում էին անեցիկների հա-
մակրութիւնը վաստակել անչեզ գործազրելով
օրինակութիւնը և լայն ազատութիւն տալով տե-
ղական հաստատութիւններին: Իրերի այս դրու-
թիւնը ապացուցւում է հայ ու օտարազգի
դրական յիշատակարանի ուսումնասիրութեամբ.
այդ դրութիւնը հաստատւում է այն ժամանակի
իրական յիշատակարաններով ու շինութիւններով:

Անիի լիակատար ինքնավարութիւնը բնորոշ-

^{*} Այս մարտը շատ հետաքրքիր է վրացերէն ար-
ձանագրութիւնը, որ գտնուած է 1910., թ. և որի
մասին յետոյ խօսք կը լինի: Ռուս. հեղ.

ւում է նոյնպէս աւագների այն խորհրդով, որը վարում էր քաղաքի բոլոր գործերը, և նրանց կարծիքը շատ սնգամ աւելի նշանակութիւն էր ունենում քան կառավարչի ցանկութիւնն ու հայեացքը: Աւագների այս խորհուրդը, որի ծագման մասին առ այժմ գեռ տեղեկութիւն չկայ, յամենայն դէպս, գոյութիւն ունէր Շէղգագեանների, վրացի փոխարքաների և Երկայնարագուկների տիրապետութեան ժամանակ:

Անիում Երկայնարագուկների գործնէութեան հետ կապ ունի որպէս առանձին աշքի ընկնող շէնքերի, նոյնպէս և ընդհանուր քաղաքային, և ի մասնաւորի՝ ամրոցների կառուցումն: Արձանագրութիւնները հաւաստատիացնում են, որ այս ժամանակամիջոցում քաղաքի պարիսպները նորոգուել են, շատ նոր աշտարակներ են կառուցուել: Գուցէ և այդ ժամանակ շինուած լինի Անիի միակամար գեղեցիկ կամուրջը հաւանօրէն հնագոյն կամրջի տեղը: ԺԳ. գարում քաղաքը ամենամեծ չափին հասաւ: Նրա մէջ, պատմիչների ասելով՝ հաշոււմ էր 100,000 բնակիչ, 10,000 սուռն և 1001 եկեղեցիներ թիւը մասաւանդ շատ բնդհանրացած էր: Յիրաւի, Անիում եկեղեցիները շատ շատ են: Գիտական — քաղաքակրթական հաստատութիւններից յիշատակութեան արժանի է Գրքեվանքի ճեմարանը Անիից մի քանի վերստ հեռու:

Երկայնարագուկների գորութեանը Անիում վերջ տուեց մոնղոլների արշաւանքը, որ կարճ

ժամանակում ոտնակոխ արեց Կովկասի նշանա-
ւոր մասը: 1236 թուին մոնղոլների հզօր բա-
նակը պաշարեց Անին: Մոնղոլների զեսպանները,
որ ուզարկուած էին Անիի կառավարիչ Շահան-
շահ* Երկայնաբազուկի մօտ առաջարկելու՝ որ
անձնատուր լինի, սպանուեցին: Այն ժամանակ
մոնղոլները յարձակմամբ առան քաղաքը և սար-
սափելի աւերածութեան ենթարկեցին: Մոնղոլ-
ները Անին առնելով իսկոյն չփոխեցին կառա-
վարիչներին, որոնք այդ ժամանակ «պարոն» էին
կոչուում: Միայն ժամանակ անցնելուց յետոյ
Երկայնաբազուկները իրանց տեղը զիջան ու-
րիշ իշխաների, որոնք սովորաբար հայ էին լի-
նում և նշանակուում էին մոնղոլ խաների կողմից,
որոնց համար Անին դարձել էր առանձին մաս-
նական տիրապետութիւն (խասինջա):

Յետոյ Անին անցնում է մոնղոլական մի
հարստութիւնից միւս հարստութեան և մինչև
Փե. դարը պահում է իւր գոյութիւնը որպէս
քաղաք, և այդ դարի կէսին Անիում գեո ոսկի
դրամ էին կտրում:

Դժուար է ասել՝ թէ ինչն եղաւ պատճառ
Անիի վերջնական կործանման, որ ՓՁ. դարում
արդէն մի զիւղ էր: Վերջնական հարուածը քա-
ղաքին եղաւ, հաւանօրէն, Լանդ-թամուրի ար-

* Իա այն Շահանշահն էր, որի հետ տեսնուեց
Լերոպացի յայտնի ճանապարհորդ Բուբրուկը, որ Մոն-
ղոլիա ուղևորուելիս՝ ճանապարհի վերայ այցելեց Անին
և հանգիպեց այնտեղ մի քանի միսսիօրներին էլ:

շաւանքով, բայց, ի հարկէ, աւելի մեծ նշանակութիւն ունէր Անիի բնակիչների զաղթը, որոնք սարսափահար էին եղել անընդհատ արշաւանքներից և Անիում յաճախակի կրկնուող երկրաշարժներից: Աւանդութեամբ, որ հաստատուում է հին պատմիչներով՝ Անիի բնակիչները զաղթեցին հարաւային Ռուսաստան, այս տեղից անցան դէպի արևմուտք և տեղաւորուեցին Գալիցիայում ու Լեհաստանում:

ԺԸ. զարից սկսած Անին, որպէս տեւրակ պատկանում էր թուրքական բէկ Սաթուհ — օղլիներին, որոնցից վերջինը դեռ կենդանի է: 1878 թուին պատերազմից յետոյ Անիի շրջակայքը Կարսի նահանգի հետ անցաւ ռուսաց տիրապետութեան:

Այժմ Անին ներկայանում է անբնակ աւերակ, ձգուած անկանոն մի եռանկիւնի տարածութեան վերայ, որ 150 դեսիաաինից աւելի է: Եթէ մօտենանք Անիին հիւսիսային կողմից, նա մի քիչ հեռուից՝ չի թողնում այն ըստըովին ամայութեան տպաւորութիւնը՝ որպիսին համակում է քաղաք մանսզին: Բարձր, մի ժամանակ ահարկու քաղաքային պարիսպները մասամբ թաքցնում են քաղաքի ներքինը:

Այդ պարիսպները կոչւում են Սմբատեան և նրանց կառուցումն վերագրւում է Սմբատ Բ. -ին: Բայց նրանք չեն մնացել իրանց սկզբական գրութեամբ: Սմբատ թագաւորի պարիսպները, ժամանակի ընթացքում, միշտ նորոգուել են, թանձրացել են, և շատացել է աշտարակների թիւը: Տեղակեց, ուր պարիսպների երեսաքարերը թափուել են, անասնելի է աւելի հին շարուածքը, և այդպէս երբեմն երևան են գալիս երեք և մինչև անգամ չորս շերտ երեսաշարք: Սմբատեան պարիսպները, որպէս և Անիի բոլոր միւս յիշատակարանները, գերազանցում են նրբութեամբ և ուղղանկիւն, սղորկ տաշուած ու խիտ գաստուրուած քարերի կանոնաւոր շարուածքով: Պարսպի գոյնը աւելի կենդանացնելու համար շարուածքի մէջ տեղակեց գործազրուած ևն բացի գեղնագոյն քարերից՝ կարմիր և սև քարեր, որ

սովորական են Անիի միւս շինութիւնների համար: Այս գունաւոր քարերը երբեմն կազմում են գօտիներ աշտարակների վերայ, երբեմն էլ դասաւորուած են շախմատի կարգով. երբեմն գանազան ձևեր են պատկերացնում, մեծ մասամբ՝ խաչի: Չնայելով որ շատ տեղերում պարիսպները խիստ կռիւների հետքեր են կրում և ծակոտուած են սլաքներով, բարաներով և բազիսող գործիքներով, նրանց վրայ պահպանուել են ուռուցիկ վարդեր, որ ներկայացնում են արծիւ, վիշապ, ցլի գլուխ և մինչև անդամ ապակեայ ու յաղճապակեայ կիսազնդակների մնացորդներ, որոնք հազցրուած են առանձին քարերի մէջ: Անիի պարիսպները ամենալաւ կերպով բնորոշում են անեցիկների ձգումն, ըստ յարմարութեան ամեն բան զարդարել որ և է կերպով: Այդ տեսակ զարդարանքներից պէտք է ջոկել քաղաքի Գլխաւոր դրան մօտ գտնուած վազող տիգրի ուռուցիկ քանգակը, խաչապսակ գնտակը ճերանին, որը թերևս Անիի զինադրօշն էր (ԺԳ. դարում): Բացի գլխաւոր դռնից կարելի է քաղաքի մէջ մտնել մի քանի այլ դռներով ու դռնակներով:

Քաղաքի ներքինը տխուր տեսարան է ներկայացնում: Շինութիւնների մեծ մասից մնացել են քիչ շատ բարձր բլրակներ կամ խորը փոսեր: Միայն տեղ տեղ բարձրանում են դեռ կանգուն մնացած հատ հատ յիշատակարաններ: Դրանց մէջ առանձին տպաւորութիւն է թողնում կաթողիկէն, որ հիմնարկուել է Սմբատ Բ. թա-

զաւորի օրով և աւարտուել 1000 թ. Կազրամիդէ թաղուհու ձեռքով, որը թաղուած է տաճարի արեւելեան որմի տակ: Բարձր պիլոններ (սիւնի բուն), նուրբ, թեթև թեքուած կամարները, արեւելեան կողմից մտայլ խորանները, գմբէթի տեղ՝ բաց երկինքը տաճար մտնողին հիացնում են: Տաճարի տեսքը արտաքուստ փոքր ինչ խանգարում է գմբէթի բացակայութիւնը, գմբէթի, որ բոս աւանդութեան խոնարհուել է 1319 թուին, սարսափելի երկրաշարժի ժամանակ, որ կործանիչ ազդեցութիւն է ունեցել Կովկասի շատ յիշատակարանների վերայ:

Տաճարից գէսլի արեւելք բարձրանում է Փրկչի աշտարակաձև, բազմանկիւն եկեղեցին, որ շինուած է ԺԱ. դարի առաջին կիսում և վերանորոգուել է ԺԳ. դարի երկրորդ կիսին: Եկեղեցիների այս հետաքրքիր երևոյթը, միքանի մեծ արսիզներով, որոնցից մէկը յատկացուած է լինում բեմին ու սեղանին, բաւական հագուագէս է Հայաստանում, բայց Անիում այդպիսի մի եկեղեցի էլ կայ. նա գտնուում է կաթողիկէի միւս կողմը, գիտակի ձորաբաշին, և պատկանում էր Աբուղամբենց իշխաններին. այն շինուած է համարեա միաժամանակ Փրկչի եկեղեցու հետ, որը կառուցուած է նոյն տոհմի իշխանների ներկայացուցիչներից մէկի ձեռքով: Աբուղամբենց Ս. Գրիգոր եկեղեցումն էլ Փրկչի տաճարումն էլ կան որմնանկարների (Ֆրեսկ) ֆնացորդներ, առաջինում համարեա բոյորովին ջնջուած: Փրկչ-

չի տաճարում որմնակարները նկարած են ժԳ. դարի վերջերում, և ի նկատ ասնելով որ որմնակարները Հայաստանում հազուապէս են, շատ հետաքրքիր են: Բայց ոչ նկարչութեան և ոչ պահպանուած լինելու կողմից նրանք չեն կարող մրցել Անիի միւս եկեղեցու նկարների հետ: Այդ եկեղեցին գտնուում է Ախուրեան ձորի զատի վայրի վերայ Փրկչի եկեղեցուց մի քիչ ներքե, շինել է 1215 թուին Անիի հարուստ իշխան հայ-քաղեկոնական Տիգրան Հոնենցը, որ երկայնարգուկ եզրայրների մերձաւորն էր: Արտաքուստ եկեղեցին զարդարուած է նուրբ քանդակով, որ ձևացնում է բուսական ցանցի մէջ խճճուած գանազան պատմներ, իսկ ներքուստ ամբողջովին նկարուած է: Որմնանկարները ներկայացնում են աւետարանական աւետարաններ, և մի շարք դէպքեր Հայաստանի լուսաւորիչ Ա. Գրիգորի կեանքից, որի անուանն էլ նուիրուած է տաճարը: Տիգրան Հոնենցի այս տաճարը Անիի ամենալաւ յիշատակարաններից մէկն է: Նոյն Տիգրան Հոնենցը կառուցել է և մի փոքրիկ փանք, որ գտնուում է նոյնպէս ձորի զատի վայրի վերայ: Անիի այս եկեղեցիկ անկիւնը զարդարուած է փոքրիկ, ճաշակուար աշտարակ — մատուռով, որը ներկայացնում է Փրկչի տաճարը՝ փոքր դիրքով: Այդ փանքը ընդհանրապէս կոչուում է կուսանաց փանք: Սակայն նոյն կոչումն սրբուում է Անիի բոլորովին ծայրին, բարձր, ապառաժեայ թերակղզու վերայ մեկուսացած եկեղեցուն էլ. մեկու-

սոյած աշտարակը, որ բարձրանում է թերակզու բարձրաւանդակի եզրին, նոյնպէս և բոլոր թերակզլին, կոչուում է Կոյսի-Ամրոց (Դըզ-Ղալա): Կոյսի-Ամրոցի եկեղեցին, որ համեմատաբար աւելի և առատօրէն դարդարուած է շատ գեղեցիկ քանդակներով և ծածկուած բազմաթիւ արձանազրութիւններով, կապ ունի Երկայնաբազուկ եղբայրների շինարարական գործունէութեան հետ: Ինչպէս յայտնում է արձանազրութիւնը, այս եկեղեցին կառուցուած է այնտեղ, ուր Հայաստանի լուսաւորիչ Ա. Գրիգորը, կործանելով Անահիտ աստուածուհու բազլինը, եկեղեցի շինեց:

Թերակզու և քազաքի գլխաւոր մասի միջև, բաւական բարձր բլրի վերայ է Անիի միջնաբերդը: Նրա կենտրոնը գրաւում է արքայական սպարանքը: Նրա եզրին գտնուում է բաւական լաւ պահպանած սաղաշէն (բազիլիք) փոքրիկ եկեղեցի: Անիի այս ամենահին շինութիւնը իւր վերայ ունի հայերէն արձանազրութիւն 622 թուին Քս. ծ. յետոյ, և բազմաթիւ չափազանց հետաքրքիր դարդաքանդակներ, որոնք բոլորովին ինքնատիպ են հայ գեղարուեստի այս հեռաւոր ժամանակաշրջանի համար: Բացի այս եկեղեցուց, բերդուական դարձեալ երկուսը, որոնցից մէկի գլան ճակատը (պօրտալ) զարդարուած է ժԱ. դարին վերաբերող հին գեղարուեստի հետքերով, երկրորդը, որ մօտաւորապէս ժամանակակից է նրան, մանրամասնութեան մէջ բաւական հետաքրքրական բաներ ունի:

Միջնաբերդի ու Կաթնուղիկէի միջև, համարեա մէջտեղում, Ախուրեանի ձորաքաշին զրանում է կրկնայարկ մզկիթ բարձր, բազմաշերտ մինարէթով: Անիի ամենագեղեցիկ զարդն է այս մզկիթը, իւր խոշոր սիւներով, սրճնք պսակաւորուած են անազին խոյակներով, և հոյակապ առաստաղով՝ որ տրոհուած է հարթ քառակուսիների, և շարուած է գոյնզգոյն քարերով: Այս շինութիւնը մզկիթ է դարձրել Մանուշէ Էմիրը, նորագելով և փոքր ինչ էլ փոփոխելով, իսկ առաջ նա ծառայել է մեզ անյայտ նպատակի, հուանօրէն՝ կապ ունէր մօտիկ եղած քաղաքային, Աշտար համարուած, պարսպի և Ախուրեանի կամուրջի հետ, որ մէկն էր այն երկու կամուրջներից, սրանց հետքերը քաղաքի սահմանում գեռ մնում են: Այդ կամուրջը ունէր մի կամար 14 սաժէն լայն անցքով:

Կաթնուղիկէից դէպի հիւսիս արևմուտք Անիի երկրորդ մզկիթի մինարէթի վրուածքի կոյտերից ոչ հեռու գտնուում են Առաքելոց եկեղեցու աւերակներն ու նրա դաւիթը: Գաւիթը (շինուած ժԲ. դարում), շատ աւելի լաւ է պահպանուել քան (ժ. դարում շինուած) եկեղեցին, և իւր գոյնզգոյն առաստաղով, քանդակաւոր բարաւորներով և ստալաքտիկական նիշերով (խորշ) մեծ տպաւորութիւն է թողնում: Նրա հոյակապ ստալակալիքական գմբէթը փոքրիկ լուսամուտով վերելում համարեա կախուած է շորս շքեղ և վայրահակ կամարների վերայ, որից երկուսը արդէն

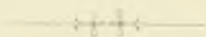
խխմել են: ժԲ. դարի այս քմահաճոյ քանդակները քիչ են պատշաճում խեղճական եկեղեցու դռներէ լուրջ ճակատներին, որոնք պարզարուած են սերեաքանդակ խոյակներով, ինչպէս և բերդի եկեղեցին: Ս. Առաքելոց եկեղեցու ճակատի (Ֆաստղ) քանդակները իրանց նրբութեամբ շատ յետ են իշխանական ապարանքի (շինուած ժԲ — ժԳ. դարերում) ճակատից: Այդ ապարանքը գտնուած է Անի գետակի (Մազկիցաձոր) ձորաբաշին: Ապարանքի դրան ճակատը շարուած էր քանդակաւոր աստղներով և խաչերով, որոնք այժմ, ախոս, շատ ջարդոտուած են: Այս ահաղին շինութիւնը երեք յարկանի է, որոնցից ներքինը մասամբ դեանի մէջ է գտնուած, կիսախաւար է և ծածկուած է բարձր կամարներով:

Եթէ յիշենք և վրաց փոքրիկ սաղաշէն (բազիլիք) եկեղեցին էլ, որը գտնուած է Ս. Առաքելոց եկեղեցուց դէպ ի հիւսիս, գրանով արդէն թուած կը լինենք Անիի բոլոր յիշատակարանները, որոնք գեանի երեսին են: Սակայն քաղաքի պարիսպներից դուրս կան մի երկու աւերակներ էլ, ի միջի այլոց փոքրիկ, շատ գեղեցիկ, և լուրջ շինուածքով բացառութիւն կազմող երկյարկ եկեղեցին, որ սովորաբար Հովուի եկեղեցի է կոչուած: Քաղաքի մէջ կան նաև ամբողջ մի կարգ առանձին շինութիւններ Վաղրի ու անասաշ ահաղին քարերի կուտակներ: Այդ շինուածքները ձիթահաններ են, որ կիկոպեան շինուածքների տպաւորութիւն են թողնում, և դրանց այժմ այդպէս էլ համարում են:

Այդպիսի առասպելական հնուժիւն են երբեմն վերագրում արհեստական բազմաթիւ այրերին, որոնցով լի են Անիի ձորերը, մանաւանդ Անի—գետակի ձորը. Բայց, ի հարկ է, այս քարայր բնակարանները, որոնք երբեմն մի քանի սենեակներ ունեն, Անի քաղաքի աւելի յետին ժամանակներին են վերաբերում, երբ նրանց մէջ ապրում էին քաղաքացիք, որոնք հնար չունէին վերկում, պարսոյից ներսն ապրել: Անիի բարդաւաճման ժամանակ այրերում շինուել են ընդարձակ դամբարաններ:

Այս այրերը չպէտք է շփոթել «Ստորերկրեայ-Անիի» հետ, որ Անիի ստորերկրեայ բազմաթիւ անցքերից մէկն է: Այդ բոլոր անցքերը հաւանօրէն շինուած են ռազմական նպատակով: Դրանցից ամենամեծը «Ստորերկրեայ Անին» է, որ մէջտեղում ընդհատուում է, թողնելով մի երկար ընդարձակ դահլիճ, ցածլիկ, մի քանի քարէ սիւների վերայ հանգչող, առաստաղով: «Ստորերկրեայ Անի»-ի մի նշանաւոր մասը փուլ է եկած և պեղումների պէտք ունի:

Բայց աւելի հարկաւոր է պեղումն վերերկրեայ Անիում, որի ամենալաւ յիշատակարանները, ինչպէս պարզուում է, ծածկուած է աւագակոյտերով:

IX

Առաջին կարգաւորեալ պեղումները *) Անի-
ում ձեռնարկուեցին 1892 թուին Ս. Պետերբուր-
գի կայսերական համալսարանի պրոֆեսսոր Ն.
Մատի ձեռքով, որ իւր փորձերը կրկնեց 1893
թուին էլ։ Այս պեղումները որ շատ ընդարձակ
տեղ էլ չեն բռնում, բաց են արել շատ հե-
տաքրքրական բաներ, ինչպէս Ս. Գրիգորի եկե-
ղեցու մնացորդները, Տիգրան Հոննցի շինած
եկեղեցու փոքրազիր օրինակը, երկու ուրիշ
եկեղեցիների մնացորդները, աղքատների սների
մի ամբողջ փոքր թաղ և, վերջապէս, հասարա-
կաց բաղանիքը։ Բայց Ն. Մատը ընդհատեց պե-
ղումները, որովհետեւ նա չէր ցանկանում որ գրան-
ուած մանր իրերը քաղաքի սահմանից դուրս
տարուեն կամ բաղլի քմահաճոյքին թողնուեն
ճարտարապետական մասերը, զարգաքանդակնե-
րը, արձանազրութիւնները ևլն։

*) Անիի պեղումները, որ սկսուած են կայսերա-
կան Հնախօսական Յանձնաժողովի նախաձեռնութեամբ
ու միջոցներով, համարեա այդ ժամանակից սկսած
շարունակուում են բացառապէս հայ հասարակութեան
օժանդակութեամբ, մասնաւոր անձանց, զանազան հա-
սարակական հաստատութիւնների և գլխաւորապէս՝
Ս. Պետերբուրգի հայ եղեցիների կալուածների կառա-
վարութեան Սորհրդի գումարներով։

Միայն 1904 թ. երբ նիւթական միջոց զրտնուեց Մանուչէի մղկիթը թանկարան դարձնելու, պեղումները վերսկսուեցին և այն ժամանակից սկսուած շարունակեում են ամեն տարի ամառները: Այս պեղումները, զիտական անսակէտով տուին հարուստ զիւտեր, և այդ բոլորը պահուում են սեղումը: 1908 թուին հարկ եղաւ նոր յատուկ թանգարան շինել, այժմ այդ էլ լցուած է, և մտազրութիւն կայ նորը, աւելի ընդարձակը, շինել:

1904 թուի պեղումները երևան հանեցին Աշոտ թագաւորի շինած պարխապների գիծը, որոնք Սմբատի պարսպէ համեմատութեամբ ցած են, բայց հզօր են ու ամուր կառուցուած բաւական մեծ, կարմիր քարերով: Սմբատի զիւտեր պարխապների մօտ պեղումների փորձը եղել է 1907 թուին: Կարսի գոտան այն ժամանակ սկսած պեղումն աւարտուեց 1910 թուի: Գոտը, որ առաջ բոլորովին ծածկուած էր, այժմ ամբողջովին երևան է եկել: Այստեղ շինուածական մեծ բաներ զանելու յոյսերը չարգարացան. թէև դառնազան անսակի շատ պարհեր գտնուեցին: Այս պեղման պլանուսը նշանակութիւնը այն է, որ առաջին անգամ երևան եկան քաղաքի կարևոր ամբութիւնները: մասերը, այն է, դոնների փեղկերը: Մեծաղլուխ բեկոնների մեծ թուին նայելով կարելի է գատել, թէ երկաթի հաստ շերտով պատած գոները ինչպիսի խտութեամբ մեխտուած էին: Գոների հաստ տախտակեայ, դօտի-

ներից, որոնց երկու ծայրերին հազցրած են եղել կրնկակ ծալուածքով կուայրած ձգխիները, սարդ ցոյց են տալիս թէ նրանք շատ խոշոր են եղել: Դռները փակուում էին հաստ նիզերով, աւելի ճիշտ՝ գերաններով, որոնք ծայրերին յգահներ ունէին: Աւշադրութեամբ հետամուտ լինելով՝ այդ մնացորդների համեմատ կարելի է վերահանգնել դռների ձևը:

1910 թուին մարտուեցին քաղաքի գլխաւոր դռներն էլ. այստեղից պեղումները սկզբուեցին քաղաքի գլխաւոր փողոցով, որ ձգուում է գէպի միջնաբերդը: Այս փողոցի մասը, հին քաղաքում, Աշտի պարիսպներից ներս, պեղուած էր դեռ 1908 և 1909 թուերին: Փողոցում, բոլոր աները հիմնայատակ են եղած բացի մի երկու կարգ շարքերից: Մանուշէի մզկիթի առջևի թաղում պատերը համեմատաբար աւելի լաւ պրութեան մէջ են պահպանուել, և փողոցի այդ մասը աւելի զօրեղ տպաւորութիւն է թողնում: Պեղուած թաղերից ոչ մէկումն էլ մեծ շինութիւնների հետքեր չերեցին, բացի մի հիւրանոցից, որի մասին խօսք յետոյ կը լինի: Արեւելեան քաղաքի համար շատ հետաքրքրական և բնորոշ են գէպի փողոց դուրս եկած փոքրիկ, բաց տերքասները, որ բանում են փողոցի կիսից աւելին, նոյնպէս և զրաից ձգուած քարէ ստեղծողները: Դուրս եկան մեծ քանակութեամբ վայրի խոշոր քարեր, որոնք սղաշտպանելիս են եղել շինութիւնների անկիւնները արշաւասոյր սայլերի բաղխումներից, անհ-

րի մուտքերը անձրևաջրերից պաշտպանելու համար՝ սալեր և նստելու համար՝ ցածրիկ թոււմբեր, որ տեղ տեղ բոլորովին նման են այժմեան մայթերին: Քարայատակի հեաքեր փողոցի բաւական մեծ մասում չեն երևոյցել, որ յայանի չափով կարելի է մեկնել թէ պեղուած մակերևոյթը ամեն տեղ չի հասել ննագոյն քաղաքի հաստատ խտանողին: Քաղաքի գլխաւոր դռների առաջ փողոցը յստակած է փայրի բաւական խոշոր քարերով: այնուհետև միջնաբերդի ուղղութեամբ անցնում է գեղեցիկ խճուղի (շօստէ), քարած մանր և շատ խիտ խճով, քիչ հեռու, փողոցի առաջուց պեղուած մասում պահպանուել է մի զիծ, որ շատ լաւ քարուած է փոքր, բաւական կոկուած, սալերով:

1910 թուին բացուեց Անիի առաջին հրապարակը, հետաքրքրական նրանով, որ նրա տեղում, բայց աւելի խորը շերտում, կանգնած է եղել ընդարձակ շինութիւն, որ սակայն չյաջողեց այս ասրի բաց անել:

Փողոցի վերայ, աւելի ճիշդ, փողոցի ասկ դուրս եկաւ հին ջրմուղ (ВОДОПРОВОД). այդ շարունակութիւնն է այն դժի, որ բացուել էր դեռ 1904 թուին, քաղաքի պարսպից դուրս, և գալիս էր Սօգիւտլու գիւղի աղբիւրներից. 1908 և 1909 թուերին արդէն բացուած էր փողոցի այդ ջրմուղը: 1910 թուին Երեք տեղեր երեք զանազան ախլի ջրմուղներ էլ բացուեցին: Աշոտի պարսպի մօտ՝ առաջուց յայանի ախլի սովորական խողովակներով, որոնք ծածկուած են քա-

րաշարքով: Հիւրասան առաջ՝ նոյն ձևի, բայց ուրիշ տեսակ խողովակով. այսինքն առկառածն, պրկուած պատշաճաւոր կաւէ օղակներով:

Ամենահետաքրքրական ջրմուղային շինուածքը գտնուել է բաւական խորութեամբ Ս. Առաքելոց եկեղեցու առաջի փողոցում. խողովակները շատ հազուագիւա տեսակի են. վերեւից ներքեւ են տափակեցրած, դասաւորած են շատ լաւ շինուած և միմեանց պինդ հաղցրած քարէ խողովակների մէջ. կողքովը ձգուած է քարաշար առու, այնքան լայն, որ մարդ կարող է միջովը սողալ, այդ կարող էր, ծառայել թէ անասուներ ջրելու և թէ այնտեղից ջրմուղի կանոնաւորութեան հսկելու:

Բացի դրանից քաղաքից դուրս գտնուած են խողովակներ, որ ձորի աղբիւրներից քաղաք են գալիս: Այսպիսով ջուրը քաղաքում մատակարարուում էր ոչ միայն Սոգիւտլուի աղբիւրներից, որ 12 վերստի վերայ է գտնուում. այլ ջրմուղը օգտուում էր մօտակայ աղբիւրներից էլ:

Հետզհետէ գտնուող ջրմուղների դժերը և այն էլ զանազան տիպի, խոստանում են առհասարակ հարուստ նիւթ ընձեռել և պահանջում են մասնազխտական հետազօտութիւն: Այն ժամանակ միայն կարելի կը լինի ներկայացնել այս հոյակապ շինուածքի պատկերը, որի տխրամբ մէջ մտնում են ճիւղաւորուած կաւէ և երկաթէ խողովակները, որոնք գտնուած են արքունի ապարանքում: Պէտք չէ մոռանալ, որ Անիի ջրմուղը

շինուած է մինչև ժՍ. դարը, երբ այն արդէն վերանորոգուած էր:

Բացի քաղաքային այս հասարակական շինուածքներից՝ պեղումները բաց են արել մի քանի ասանձին շինութիւններ էլ, ամենից առաջ՝ 1905 և 1906 թուերին բոլորակ ահադին տաճարի աւերակները, այս տաճարը Գաղիկ Ա. թագաւորը կառուցել է 1001 - 1015 թ: Այս մի հոյակապ տաճար է, որի տաանձնայտակութիւններն էին դեղեցիկ սիւները գասաւորուած բոլորակի մէջ գծուած խաչի ձևով. սնէր երեք յարկ, թէ իւր չափերով (բարձրութեամբ մօտ 48 մետր), թէ իւր բոլոր տեսքով, սիւներով ու քանդակներով տիանտաների աչքին հանդիսանում է նա հրաշալիքի պէս մի բան: Յիբաւի, այս շինութիւնը Անիում իւր հաւասարը չունի, և նոյն իսկ հայկական ճարտարապետութեան մէջ այդ մի հազուադէպ ախպ է, որը առ այժմ միայն երեք չորս հատ է: Այդ ձևի տաճարներից ամենահինը Զուարթնոց եկեղեցին է (է. դար), Էջմիածնի մօտ (Նրեանի նահանգում), որը իրիկ օրինակ է ծառայել Գաղիկի շինութեանը: Արտաքուստ տաճարի սրմին հասաստուած է եղել Գաղիկ թագաւորի մեծ (3¹/₂ արշ.) քարէ ներկուած արձանը: Թագաւորը ներկայացուած է կարմիր խալաթով, կրծքին խաչ, խալիֆի: Ընծայած մեծ, ճոխ փակեղով (չալմա) և իւր կառուցած տաճարի իսկական մանրադիրը (մօզէլ) ձեռքին: Գաղիկէ մօրուաւոր դէմքը ուժի և լրջութեան արտայայ-

տութիւնն ունի: Արձանը պահուում է Անիի թանգարանում:

Փազիկի տաճարի շուրջը պեղման ժամանակ դուրս եկաւ աղքատ տները մի ամբողջ թաղ: Արեւմտեան կողմից մասամբ բացուելըն մի մեծ տան մնացորդներ և նրա հոյակապ բարաւորի — դռան ճակատի — (պօքտալ) մասերը, բարդ մօզայիք ասադներով և բօմբերով, սրոնք հոծ են ամեն տեսակ նկարների քանդակներով:

1907 և 1908 թուերի պեղումները աւելի ընդարձակ չափերով էին: Պեղուեց միջնաբերդի ապարանքը, շինուած թաղաւորների ժամանակ, բայց յետոյ (մինչև ժՊ. դարը) փոփոխուած և նորոգուած: Նրա սրմերը, որ այժմ խեղճուկ և ծեփերը պոկոտուած են, մի ժամանակ հոծ էին հարուստ զարդարանքներով: Մի գահլիճում կար շատ գեղեցիկ ձեփ, որը ներկայացնում էր կենդանիների նկարներ բուսական շրջանակների մէջ: Մի սւրիշ բազիլիքակ: ան դահլիճում որմերը նկարուած էին պատերազմական կամ որսորդական տեսարաններով, որմերը, բայց նկարներից, թանձր օսկէզօծուած են եղել: Այդտեղ կար փայտեայ կամար նուրբ քանդակներով: Առաստաղը նոյնպէս ունեցել է, ոչ թէ բոյսերի կամ կենդանիների, այլ երկրաչափական ձևերի քանդակներ: Ապարանքում գտնուեցին ներկերով նուրբ նկարուած փոքր սախատակներ: Ի հարկէ ապարանքի այդ բոլոր շքեղ յարդարանքի մնացորդները ամենախեղճ գրութեան մէջ երեան եկան, բայց

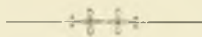
զբանցով լիովին կարելի է պարզել և վերականգնել շինութեան ընդհանուր բնաւորութիւնը: Ապարանքի մի անկիւնում էլ զեռեզուած է փոքրիկ, բայց շատ յարմար, բաղանիքը, իւր նախասենեակով, աւագանով, քարէ տաշտերով և երկու, ջեռուցիչ, խցիկներով: Մեծ կաթսայից միայն բոյնն է մնացել: Բաղանիքի պատերում յարմարեցրած են ջրամբարից սկսած, տաք և պաղ ջրի նուրբ խողովակներ. առանձին հաստ խողովակը մատակարարում էր հարկաւոր ջրի ամբողջ պաշարը, իսկ նման միւս խողովակը ծառայում էր անասունների համար: Ապարանքի մի դահլիճը, երկրորդ յարկում, նայելով նրա շափերին և լուրջ ճարտարապետութեանը, ոչ թէ բնակութեան, այլ ընդունելութեան համար է եղել: Ապարանքը առայժմ ամբողջովին չէ բացուած:

1907 թուին, բացի ապարանքից, Ս. Առաքելոց եկեղեցուց ոչ հետո, բացուեց հիւրատուն, որ բաղկացած է երկու ընդարձակ դահլիճներից, քարէ յատակով. դահլիճների մէջ անցում կայ մի մի ջրամբար, շուրջանակի ձգւում էր բարձր թումբ նստելու և բեռնակիր կենդանիների բեռները վար առնելու համար: Այս թումբի վերայ բացւում են փոքր սենեակների— «համարների» — դռները: Հիւրանոցի լաւագոյն զարդարանքը, որ շատ լաւ շինուած էր, սլօրտալն էր, ուր քանդակուած աստղերի, բամբերի, խաչերի, բազմանկիւնների մոզայիք նկարները միանում էին ուռուցիկ սփիւնների, վիշապների և վագրների

հետ: Այս հիւրանոցը ԺԲ — ԺԳ. դարերէի բնորոշ յիշատակարանն է:

1909 թուի պեղումներով մաքրուեց, Ս. Առաքելոց եկեղեցին, մասամբ նրա գաւիթը և շրջապատ ընդարձակ հրապարակը, ուր դանուեց մի փոքրիկ եկեղեցի է.—Ը. դարի և Բարսեղի հետաքրքրական յիշատակարանը 1184 թուին: Այս պեղումների ամենալաւ գիւտն է Ս. Առաքելոց եկեղեցու հազուագէտ խաչաձև յատակագիծը և նրա հինգ զմբէթներից զլիսաւորի մնացորդը, որ համարեա միակն է հայկական ճարտարաւետութեան մէջ. նա արտաքուստ ծածկուած է զարդարանքներով:

Պեղումների ընթացքում բացի այս բոլոր մեծ յիշատակարաններից բացուել են շատ մանր շինութիւններ էլ, որոնց մի մի յիշելը շատ երկար կը լինի:

V

Ինչպէս ասուեց, բոլոր նիւթերը, որոնք ձեռք են բերուած պեղումներով, պահուած են տեղումը, թանկարանի մէջ: Այստեղ համեմատարար կարճ ժամանակուսում յաջողուել է արդէն Անիի կեանքը ընտրողելու համար հաւաքել շատ քան: Ապարանքի բոլոր քանդակների մասերը — որ առ այժմ միակ մնացորդներն են աշխարհիկ բնակարանների — մեծ հետաքրքրութիւն են առաջ բերում: Շատ կարևոր կը լինէր լրացնել այդ մասը կահաւորութեան իրերով. բայց պեղումների հետևանքները այդ մասին շատ ապքատ են, բացի մի վտքրիկ քարէ աթոռից (շատ ընտրող ժ.Ք կամ ժ.Գ դարի համար), որը զանուած է ազքատ թաղամասում, և քանդակաւոր փայտեայ թախտի խեղճուկ մնացորդներից, որ մկղակուած է եզել բամբակեայ վերմակով և դորդով ու դուրս է եկել ապարանքում, չէ գտնուել ոչինչ. մի դերեզմանում գտնուել է դորդի մի ուրիշ կտոր, նկարներով (ժ.Գ. դար), անհամեմատ լաւ պահպանուած:

Հանդերձների մասին վերաբերեալ կարևոր գիւտերը եղել են 1908 թուին. գտնուած է մետաքսեայ ամբողջ հագուստ ոսկէ բանուածքներով ու մետաքսով, և ոսկով նուրբ հիւսած քօղ, մետաքսեայ ժողովէնից դօտի և, արդէն մի քանի

անգամ յիշուած, Հոնենց Տիգրանի ազգական փոքրիկ իշխանագասեր մի քանի մանր բաներ: Թէ այս պործուածքը և թէ նոյն Տիգրանի մի ուրիշ ազգականուհու շապկի մասն զարմացնում են իրանց նուրբ բանուածքով: Շատ են ողնձէ և արոյրէ (բրոնզ) ապարանջանները, նոյնպէս և օղակներն ու մատանիները. վերջիններիս մէջ մէկը արծաթեայ՝ գտնուած է Անիի ուրիշ տեղերում պեղմունքի ժամանակ:

Պատերազմական զգեստի միակ մնացորդն է կաշիէ շապկիկը, որ քաշուած է եղել ոսկու և արծաթի թելերով շատ լաւ բանուած դրահի վերայ: Զէնքերի տաարկաններն էլ շատ չեն: Մի մեծ սուր (ԺԱ.—ԺԲ. դարերի) եռաժանի սէգ՝ հանգոյցներով (նոյն ժամանակի), մի քանի նիզակների ծայրեր, և 750-ից աւելի սլաքների ծայրեր (հինգ, եթէ ոչ աւելի, տեսակ) և վերջապէս երկու քորոց իրանց գլխով: Պատերազմական տեսակէտից հետաքրքրական է 1910 թուին Աշոտի պարսոյի մօտ գտնուածը, որ մի նիզակաւորի կմախք է. նա սաքից վիրաւորուած է եղել երկաթեայ զէնքով. նրա մահը առաջ է եկել քարէ դնտակից, որը փշրել է գանգի կէսը և մնացել մէջը և ի լրումն այս ամենի՝ զինուորը խաշուել է եռման հեղուկով: Այս երկրորդ գիւտն է Անիում, որ մարդը չէ թաղուած, իւր կեանքը կարճող, զէնքերի հետ: 1908 թ. Միջնաբերդում գտնուել է մի շատ երիտասարդ մարդու (դուցէ և կնոջ) դանդ, որի մէջ մնացել է սէգի ծայր,

և ճակատի սակրի վերայ ունի խորը կարուածք: Հաւանական է, որ շատ զէնքեր կը գանուեն Սմբատի պարսպների տակ, մանաւանդ այն աշտարակների, որոնք վաղուց արդէն փուլ են եկած:

Անիում ամենից շատ գտնուածք՝ անօթների ֆնացորդներն են, ի հարկէ, մեծ մասամբ ոչ ամբողջ, այլ խեցատներ: Անիի թանկարանը կարող է պարծենալ իւր կաւեղէնի հաւաքածոյով: Կան կաւեղէնների ամեն տեսակները, սովորական կաւեղէններից մինչև շքեղ յաղճապակին: Հասարակ կաւէ ամանների մէջ առանձին հետաքրքրական են զարդարուն մեծ կարասները, նկարէն գօտիներով, որոնք ներկայացնում են երկրաչափական գծեր կամ կենցաղական տեսարաններ: 1910 թուին գտնուել է նոյնպիսի կարասի վերնամասը գօտեզարդով և զոյգ խոշոր առիւծների թափովի, կոպիտ պատկերներով, որոնք միմիանց հանդէպ են դալիս. վերջին հանգամանքը սերտ կապ ունի կովկասի պղնձեայ և արոյրեայ (բրօնզ) կաթսանների հետ:

Զարմանալի են յաղճապակեայ ամանները իրանց թափանցիկ կողերով և ուռուցիկ ու խոր դժած նկարներով, և ճենապակիից ամանները՝ իրանց հարուստ և բազմազան ոսկեզօծ ու բազմերանդ նկարներով, նոյնպէս և ուռուցիկ ուներս ընկած դարդարանքներով (օրնամենս). գրանք գտնուած են թագաւորական ապարանքի պեղումներում: Բեկորներից երևում է, որ ամանների մեծագոյն մասը թափովի է, և աչքի են

ընկնում թափման (որ հինգ տեսակից աւելի է) բարձր կատարելութեամբ, նոյնպէս և գեղարուեստօրէն կատարուած լինելովն ու ներկերի պայծառութեամբ: Գտնուած ամանների խեցիների թիւը արդէն մի քանի հազարների է հասնում:

Սովորական ամաններից պէտք է առանձին յիշուեն սովորաբար ձուածե ամանները (ՓԱ.— ՓԲ. գարեր), որ ունեն շատ նեղ շրթունք և հաստ պատեր, ծածկուած բազմազան մանր ուռուցիկ զարդարանքներով: Շատ հաւանական է, որ դրանք արդու զարդի սրուակներ են: Կրանք պատահում են Առաջաւոր Ասիայի համարեա բոլոր կողմերում, նոյնպէս և Թուրքեստանում:

1910 թուի պեղումները տուին մեծ թուով նոյնպիսի ամաններ, բնի ամենը 14 ամբողջ և 250 կտորուած: Այժմ Անիի այդ ամանների ժողովածուն (24 ամբողջ և մօտ 600 բեկորներ) ամենահարուստներից մէկն է և գեղեցիկ նիւթ է մատակարարում նրանց նշանակութիւնը հետազօտելու, նոյնպէս և այդ առարկաների ինքնատիպ շինուածքի ու տեղի համար: Անկասկած՝ նրանք Անիում են շինուել, թէև հիմք չը կայ այդ առարկաների ծագումն բացառապէս Անիինը համարել:

Թանկարանում մետազի ամանների մնացորդներ էլ կան. օբինակ, արոյրէ ձուլած սափոր (Փ.— ՓԳ. դ.) լուացուելու համար, սրինձէ լաւ նկարաքանդակ սափոր (ՓԳ. դ.), արոյրէ (բրոնզ) ձուլածոյ ակոս՝ հետաքրքրական զարդաքանդակ-

ներով (ԺԳ. դ.), պղնձէ սկաւառակ, արծաթէ գաւաթներ, (ԺԱ. դ.) կլն:

Տնային կարասիքի ուրիշ առարկաներից շատ գտնուած են զանազան կերպի և մեծութեան կաւէ և երկաթէ ճրագակալներ ու խունկ ծխելու ամաններ, և նոյն խակ կաւէ «կանթեղ» — միջից կէս արած սափոր (բոնձ) պատրոյզի մի քանի տեղերով: Շատ գտնուած են շերտաւորուած ու նկարէն ապակու բեկորներ, և մինչև անգամ մի ամբողջ սրուակ:

Եկեղեցական անօթներից կան մի քանի արժէքաւոր իրեր. դրանց մէջ առաջին տեղը բլոնում է պղնձեայ մեծ ջահը (ԺԱ. դ.) Գաղկի տաճարից, թաղի ձևով, չորսկողմից թուշող աղանաձև ճրագակալներով և թաղի մէջ տեղում բարդ ձևի մի դամբարով: Այս ջահը ունէր մօտ 120 գոյնզգոյն ապակեայ դամբարներ, որոնք մեծ մասամբ գտնուած են, բայց բոլորը կտարտուած: Իւր շինուածքով և սճով ջահը մի բացառութիւն է: Կան շատ հետաքրքրական արոյրեայ բուրվառներ և կանթեղներ (Գաղիկի տաճարից) աւետարանական պատմութիւնների ձուլածոյ տեսարաններով, և երկու պղնձեայ, կոածոյ շարժական աշամակներով. ամենից շատ գտնուած են արոյրեայ և պղնձեայ խաչեր (ամբողջ և կտորտած) հասարակ և աւելի բարդ գեղարուեստական, ի միջի այլոց մասունքի երկու երեք պահարաններ:

Արժէ յիշել զեռ մի քանի առարկաներ էլ:

որոնք վերաբերում են քաղաքի առևտրական ու արդիւնաբերական կեանքին: Այստեղ կան բազմաթիւ քարեայ ծանրաչափեր (ՐՈՐՈ), հիւսնու-թեան և անկուածի զանազան գործիքներ կ'ըն: 1907 թուին գտնուեցին և պղնձեայ մանր իրերի ու զարդերի ամբողջ արհեստանոցի մնացորդներ: Վերջին պեղումները նոյնպէս տուին այս մասին հետաքրքրական նիւթեր: Գտնուած են պղնձա-ձուլական երկու արհեստանոցների մնացորդներ, քարէ զանազան ձևի բովերով, որոնց մէջ կան պղնձի հալուածքի հետքեր: Զուլածոյ ամանների մի քանի արհեստանոցներ, գոյնզգոյն զանգուածների համար մի քանի խոշոր կաղապարներով: Յայտնուել է աղիւս թափելու գործարան, կիրառութեան պատրաստի և անպատրաստ առարկաներով ու զանգուածով: Մանաւանդ արժէքաւոր պէտք է համարել քարէ գլանակի մասերը, որով տպւում և դրսւմուում էին կուէ մեծ կարասների գօտիների նկարազարդերը: Այս հետաքրքրական է մանաւանդ նրանով, որ այդ գործիքը անկասկած ճրջուում է հայկական ինքնուրոյն ամաններ շինելու ձևն ու տեղը, ամանների, որ Անիում մեծ քանակութեամբ են գտնուում:

Վերջապէս Անիի երկրագործ դասը թողել է մեզ մի քանի խովեր, արօրներ, գերանդիներ, և կալսելու կամներ:

Ի հարկ է այս չափազանց համառօտ տեսութեան մէջ անհնարին է մի առ մի յիշել բոլոր առարկաները, որոնցից իւրաքանչիւրը ինքնին հե-

տաքըքրական է, զըանցից շատերի մասին ստիպուած ենք լռութեամբ անցնել:

Բոլոր յիշատակուած առարկաները պահպանուած են թանկարանի առաջին մասում, որ գետեղուած է Մանուչէի մզկէթում: Երկրորդ բաժանմունքը, որ գտնուած է յատուկ շինութեան մէջ, բովանդակում է ճարտարապետական մասեր, քանդակաւոր քարեր, սրանց մէջ և խաչքարեր, նոյնպէս և արձանազրութիւններ: Մանաւանդ արձանազրութիւնները Անիում շատ շատ են, գլխաւորապէս՝ հայերէնը, կան արաբերէն ու պարսկերէն էլ: Այս ուղղութեամբ պեղումները երևան են հանել հարուստ նոր նիւթեր: Թանկարանում պատուաւոր տեղ են բռնում յունարէն արձանազրութիւնը (պեղ. 1907 և 1908 թուերին), որը յիշուել է, և Աբու-Սալիպի ընդարձակ արձանազրութիւնը, (ՓՊ. զարի սկըզբին, գրտնուած 1908 թ.), որը մէջ է բերում, ի միջի այլոց, անեցիների մի քանի հարկերի վերացումն: Պէտք է յատկապէս յիշել 1910 թուին գտնուած թանկագին գիւար, որ վրացերէն մի մեծ արձանազրութիւն է: Վերաբերելով Անիի ծաղկեալ ժամանակին (1218 թ.), թէև արդէն ոչ մայրաքաղաքի, նա լուսաբանում է քաղկեդոնական մասի բնակիչների յարաբերութիւնը հոգևորականութեան հետ. Անիի քաղկեդոնականութեան մասին ընդհանրապէս զատելու նոր նիւթ է տալիս և բնորոշում է տեղական իշխանութեան նշանակութիւնը: Վրաց Նպիփան կաթուղիկոսի այս հրո-

վարտակի տակ կայ տեղական հոգևոր և աշխարհիկ իշխանութիւնների վաւերացումն: Այս արձանագրութեան զիտական նշանակութիւնը շատ մեծ է և բազմազան*:

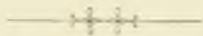
Թանկարանի երբորդ բաժանմունքի ամենալաւ դարգը, որ իւր վերայ է դարձնում ներս մտնողի ուշադրութիւնը, (ինչպէս առաջին բաժանմունքում՝ Փաղիկի արձանն է), է մեծ սալը, մի հեծեալի և երկու հետեակների ուռուցիկ քանդակապատկերով. զեղարուեստի մի գերազանց արտադրութիւն է այս, լի սւժով, գեղեցկութեամբ, մանաւանդ ձիւս քանդակում, և պէտք է վերադրուի Անիի կեանքի հնագոյն շրջանին — Կամսարականների տիրապետութեան ժամանակին:

Բայց Անիի պեղումների զլիաւոր հետեանքը այս բոլոր զիւտերը, մանր իրերը և քարէ յիշատակարանները չեն, այլ այն անվիճելի զրութիւնն է, որ չի կարելի Անիի մասին գատել երկրի երեսին զտնուած փոքրաթիւ բաներով, այլ պէտք է շատ հետազօտել և փորել, որ ներկայացուի Անին այնպէս՝ ինչպէս էր նա: Այդ գժուարին գործը զլուխ կը հանի Անիի հնախօսական ինտոիաուար, որը հաստատել է կամենում Գիտութիւնների Կայսերական Ճեմարանը:

* Տես գրքոյկիս վերջումը Յաւելուածը, ուր հայերէն թարգմանութեամբ մէջ են բերուած Աբու-Սայիգի պարսկերէն, և վրաց նսլիփան կաթողիկոսի արձանագրութիւնները մի քանի հարկաւոր ծանօթութիւններով: Հայ Թարգ.

Այն ժամանակ ոչ—մասնագէտների աչքումն էլ կարդարանան խօսքերը, որոնցով ակադեմիկ Ն. Մառը սկսում է իւր գեկուցումն Անիի հնախօսական ինստիտուտի մասին, թէ.

«Կովկասի պարծանքը նրա այն զարդերն ու գանձերն են, որոնցով օժտել է նրան ընդթիւնը, նրանցից լաւագոյններին հաւասար կովկասը կարող է պարծենալ Երկնքի մի կուլտուրական պարգևով էլ—Անիի աւերակներով, հնագիտական պսակի իւր այդ խոշոր մարզարիտով»:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

ՎՐԱՑ ԵՊԻՓԱՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ *

«Աստուածային ձայն ասում է. «ձրի առաք,
ձրի տուէք» (Մատթ, Ժ. 8.). այսինքն, ասում
է ձեզ անմահն Աստուած. «այն շնորհի համար,
ինչ որ Ինձնից ստացել էք, Ինձ մի բան ասուէլ
էք: Եւ դուք դեռ վաճառում էք մեծ շնորհր, մինչ-
դեռ այն ձեզ վաճառուած չէ: Եթէ ես ձրի եմ
տուել, ձեզ էլ վայել չէ աղօթքը ժողովրդին
վաճառել: Եւ արդ, Անիի քահանաներ, ձեզ եմ
զիմում. (Աստուծոյ) խօսքի համար դայթազդու-
թիւն մի լինէք. և ունայնի ու անցաւորի համար
ոսնահար մի անէք առաքելական սլասուէրնե-
րը: Օրէնքի կատարեալ խախտումն է և ձեր կող-
մից, պսակի համար հարիւր «գրամ» 1) ստա-
նալը . . . ով կարողութիւն ունի, թող կերակրի.
այսպէս և մեռեալները համար. Եթէ մի բան հար-
կաւոր է աւելի հոգու համար հոգս պէտք
կը լինի, այնքան էլ արուի Թիֆլիսի հարիւրից

* Известія Императорской Академіи Наукъ. Н. Я. Марръ. Надпись Епифанія, Католикоса Грузіа. (Изъ расконокъ въ Ани. 1910 г.) С. П. Бургъ. 1910.

(«գրամ») . . . և կերակրի, խիստ բացի զրանից, նայելով կարողութեանը, քահանաները կարող են վեր առնել (կերակուրից բաժին — որին)։ Ամեն տուրք, որ անգոսնելի չէ, թող տրուի քահանաներին։ Այս քաղաքում ապրող վրացիներ, (պէտք է յիշէք) առաջ գուք ինչպէս շատ յարգում էիք նրանց։ Քահանաներից պահանջուում է ձեր համար աղօթք և ժամասացութիւն. մի տրանջաք ըստ կարի տուրք տալու նրանց։ Ամենից աւելի, ուրախութեամբ, առանց ստիպման տուէք, որովհետեւ Տէրը յօժարակամ նուէրն է սիրում։ Սիրեցէք նրանց, որպէս հոգեւոր հայրերի, և նրանք էլ թող սիրեն ձեզ որպէս հոգեւոր զուակներին։ Եկեղեցում ժամասացութիւնից մի թերանաք ոչ գուք (քահանաներդ) և ոչ գուք (աշխարհականներդ). այլ ամենից աւելի՝ պինդ պահեցէք աստուածային սէրը առ միմեանս, և այսպիսով հատուցէք Աստուծոյ պատուէրները ամենացանկաւին։ Այս զրեցի ևս, Եպիփան կաթողիկոսս, իմ ձեռով, երբ օրհնում էի Անիի եկեղեցիները։

Թիֆլիսի այն հարիւր «գրամը» [օրինակատարութեան համար] թող մնան, ըայց վճարելով մի «գանգ»՝ երեքի օտեղ. ինչ վերաբերում է կովի կաշուն, մինչև այժմ գուք (քահանաներ) ամբողջովին էիք վեր առնում. այսուհետև գուք (աշխարհականներ) տուէք նրանց մի մի շերտ, որ նրանք (ձեր համար) պաշտօն կատարեն։ Եւ մենք ինչո՞ւ փոխենք եկեղեցական կանոնները։ Ով իմ այս կարգադրութիւնը փոխի, ոչ . . . Աստուծոյ

և նրա սրբերի հրամաննր, Քրօնիկա 438».

Այս արձանագրութիւնը վերջանում է հայերէն հետեւեալ վաւերացումով:

«Թվ. ՈԿԷ, Ես տէր Գրիգոր իր[ից]սպետ և պի]ս[կո]սլոս, Ես Վահրամ ամիրայ քաղաքիս վկայենք, որ կաթողիկոսին հրամանք եղ»

ՈԿԷ, հայոց թուականը համապատասխան է Փրկչի 1218 թուականին:

ԱՐՈՒՍԱԻԴԻ ՊՍՐՍԿԵՐԷՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ

(ԵԱՌԼԻԿ* 2)

1. «Աստուած գիտէ իւր ծառաների (զաղտնիքը):

2. «Աբու.—Սաիդ Բահասուր—խան:

3. «Նառլիկ (Հրովարտակ): Ներկայումս երկրի երեսի թագաւորի մայրաքաղաքից.

4. «աշխարհի սուլթանի՝ որ փառաւորուած է երկրաւոր աշխարհից և հաւատից, և որի թագաւորութիւնը (Աստուած) յաւիտենական անի,

5. «Երբ արևելքից արևմուտք աշխարհի բնակիչները գտնուում են նրա զթուլթեան և արդարադատութեան հովանու տակ, թող Բարձրեալ Աստուած նրա կարգադրութիւններն ու հրամանները աւելի ևս կարուկ անի,—

* Анійская серія № 5 Անույ շարք. В. Бартольдъ. Персидская надпись на стѣнѣ Анійской мечети Мануче. С. П. Бургъ. 1911.

6. «կարգազրութիւնը այս է: Որովհետև երկրի երեսը հայտնակ է նրա հրամանին և դիւանի կարգազրութիւնը նրա գրչի շարժումից կախուճն ունի, թող ոչ ոք չհամարձակի պակասացնել կամ աւելացնել (մի բան):»

7. «Թող բացի թամղաից 3) և արդարացի հարկերից ուրիշ ոչինչ չստնեն, և ոչ մի մարգուց կալանի 4) նեմերի 5) թարխի 6) և ուրիշների (հարկերի) պատարուակով ոչինչ չը պահանջեն:

8. «Ինչպէս սրանից առաջ Անի քաղաքում և Վրաստանի այլ գաւառներում սպօրինաբար սահմանուած կալան և նեմերի (հարկերի) և Թարխի բռնի հարկապահանջութեան պատճառով,

9. «բռնութիւն էին առաջ բերում և գործ դնում: (Երկիրը) անապաս դարձաւ, հասարակ ժողովուրդը ցիր ու ցան եղաւ, քաղաքի և գաւառի աւագները կալան և գոնագիր 7, հարկերի պատճառով:

10. «անշարժ կայքերն ու իրանց ընտանիքը թողին ու հեռացան: Գրեցին կարգազրութիւնը (այսպիսի բովանդակութեամբ): Ամենաբարձրեալն Աստուած Բարձրագոյն հովանին (այսինքն Բարձրագոյն պաշտպանութիւնը) (հպատակների) գլխից (չհեռացնի) . . . »

Վ. Բարտողդ իւր յիշեալ գրքոյկի մէջ ասում է. հրովարտակի վերջը, ուր, հաւանօրէն, ցոյց տրուած կը լինէր նրա հրատարակուելու իսկական

թուականը, արձանագրութեան մէջ բաց է թողուած: Այդ պատճառով էլ կարելի է դրա մերձաւոր թիւը որոշել որպէս վերջին կէտ ընդունելով Աբու—Սաիդի մահուան օրը, այն է 1335 թ. նոյեմբերի 30—ը: Խանրկովի կարծիքով Աբու—Սաիդը բահատուր տիրոջ ստացաւ 1319 թուին մայիս յունիս ամիսներում: Ուրեմն հրովարտակը հրատարակուած է 1319—1335 թուերին, հաւանօրէն, այս միջոցի աւելի երկրորդ կիսին:

Այս հրովարտակից ելնում է, որ բնակիչները քայքայուած լինելով չափազանց հարկերից և ապօրէն հարկահանութիւններից լքանում էին իրանց ստացուածքն ու հեռանում:

Ընդհանուր կարծիք է, որ Անին կործանուեց 1319 թուին երկրաշարժից. բայց փաստերը գալիս են ապացուցանելու, որ Անին յանկարծ չէ կործանուել, այլ բարեկեցութեան նուազելով հետզհետէ աւերակ է դարձել:

Յաճախ պնդում են, ասում է Վ. Բարտոլդ, որ մոնղոլական տիրապետութիւնը Առաջաւոր—Ասիայի համար աւելի կորստաբեր է եղել քան մեծ զաղթականութիւնը Նւրուպայի համար: Սակայն չենք տեսնում որ մոնղոլական արշաւանքը Առաջաւոր—Ասիայում այնպիսի մեծ և տեսական աւերմունք հասցրած լինէր: Կիսավայրենի մոնղոլների արշաւանքը սկզբում կարող էր կորստաբեր ազդեցութիւն ունենալ իրանց նուաճած, բայց քաղաքակրթութեամբ իրանցից բարձր ազգերի կուլտուրայի վերայ. բայց մոնղոլները շուտով

իւրացնուամ էին տեղական քաղաքակրթութիւնը: Այս բանը մենք տեսնում ենք Աբու-Սաիդի հրովարտակից: Ժողովուրդը կոչուամ էր ուայեա, պեաը թէ գիւղում և թէ քաղաքում՝ — ուայս այժմ ոէս. իսկ աւազները, որ մի քանի հոգի էին լինում, — քէդխուղա (եր. 42 — 43): Այս կոչումները այժմ էլ կիրառութեան մէջ են:

Մոնգոլների ախրապետութեան ժամանակ Մեծ-Հայքի հարկը 39 թօման (= 292500 ռ) էր: Այդ ժամանակ Մեծ Հայքի մայրաքաղաքը Ալխաթն էր, Վանայ ծովի ափին. (եր. 24): Անիի թամղան հաւանօրէն աւելի քիչ էր:

Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

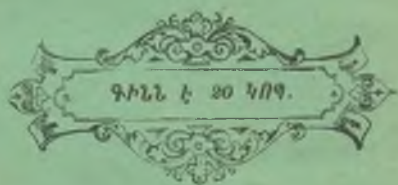
1. Դրամագէտները միայն կարող են մեզ ասել, որ «գրամ»-ը յայտնի ժամանակից սկսած (ԺԲ. դ.) պղնձեայ էր. իսկ առաջ՝ արծաթեայ (Y. Langlois, Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie, Փարիզ 1860, եր. 49): Ինչ յարաբերութիւն կար Վրաստանում «գրամ»-ի և «դանգ»-ի մէջ, որ յիշուամ է սաորե, յայտնի է. բայց նրանց իսկական արժէքը լիովին բացատրուած չէ: Օրրիլեանի-ի բառարանում ասուած է «գրամը կշուամ է վեց՝ դանգ» «կամ», Թ. Ժօրղանի-ի ձեռքին եղած ցուցակով՝ «գարու ասան երկու հատի քաշ»: Այս բացատրութիւնը ի նկատի ունելով Օրրիլեանին, Թ. Ժօրղանիի ԺԱ. գարի յիշատակարանի ծանօթութեանը աւելացնում է. «հինգ կրկնակ (արծաթ) գանդը մի արազ է», այսպէս նա կարդացել է Ազրուղայի օրէնքի, 1670 թ. ձեռագիր ցուցակի յաւելուածի մէջ: Մխրթար Գօշի դատաստանագրքի համեմատ (ԺԲ.

դ) վեց «գանդ»-ը մի «գահեկան» է, մի քանի ցուցակների համեմատ՝ ոսկի, իսկ գանդի քաշն է 12 գահեկան. (հրատ. Վահան վարդապետ Բաստամեանցի, Վաղարշապատ 1880 թ. եր. 372—379): Ինչպէս հաղորդում է Ի. Ա. Ջաւախովը, որ հին Վրաստանի անտեսական պատմութեան մասին ուսումնասիրութիւններուն, «գանդը» մ.Պ. դարում հաւասար էր սուսական դենդի—7,05 կօպ: Ն. Մառ. Надпись Еуифанія, Католикоса Грузин.

2. Եւալիկ էին կոչում Մանգոլ խաների մանաւանդ այն հրովարակները, որոնք մածուցուած էին լինում քաղաքների, աւանների և գիւղերի մտաքերի մօտ արեւկած գերանների և կամ հասարակական հաստատութիւնների որմին փորագրուած, և թուում էին տեղերի հարկերը, յայտնելով պահանջելիքի քանակութիւնը:

3. Թամկա—քաղաքներից առնուղ ստեարի և արդիւնագործութեան հարկ: Թամկա հաւարող աստիճանաւորները կոչուում էին թամկաչի: Այս մարով «Թամկա» համարատաստանում է պարսկական «Բաջ» տերմինին, որը իսլամութեան դեռ առաջին զարկում գործ էին ածում արաբ գրողները, և բառարաններում երբեմն նրա հետ նոյնացնում էին «թամկա» բառը: Բաջ բառը գործ է ածուում մեր արձանագրութեան մէջ էլ. ինչպէս երեւում է հայ արձանագրութիւններից այդ բառը գործ էին ածում տեղական բնակիչներն էլ: (Переидекая надпись. В. Бартольдъ. 1911 թ. С. II. Бургъ. եր. 33—35):—Բաջ-ը հայ գրականութեան և արձանագրութիւնների մէջ «բաժ» է փոխուել:

4. Կալան—նստակեաց ժողովուրդների հողամասերի հարկ, իսկ կապչուր արօտատեղիների և արածող անասունների հարկ, որ աւելում էր վրանարնակ խաշնարած

9(47.92
0-84.

